THE

PRINCESS OF WALES

SARASVATĪ BHAVANA TEXTS

No. 69.

PART V

THE

SAMKṢEPA ŚĀRĪRAKA

WITH

TATTVABODHINĪ

PART V

GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY,

BENARES.

Price, 13 annas]

THE

PRINCESS OF WALES

SARASVATĪ BHAVANA TEXTS

No. 69.

PART V

EDITED BY
DR. MANGAL DEVA SHASTRI,
M. A., D. PHIL. (OXON.)

THE SAṂKṢEPA ŚĀRĪRAKA WITH TATTVABODHINĪ

PART V

Published by
The Superintendent, Printing and Stationery,
Government Press, Allahabad.

1941.

Printed by Ali Bukhsh at the
Royal Printing Works, Godowlia, Benares City.

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्नृसिंहाश्रमविरचितया तत्त्वबोधिन्याख्यया
टीकया सहितम्

वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयन्यायशास्त्राध्यापकेन
न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसाशिरोमण्युपाधिकेन
श्रीसूर्यनारायणशर्मशुक्लेन संशोधितम्

(पञ्चमो भागः)

THE

SAṂKṢEPA ŚĀRĪRAKA

OF SARVAJÑĀTMA MUNI

WITH

TATTVABODHINĪ

OF NṚSIṂHA ĀŚRAMA

EDITED BY

SŪRYA NĀRĀYAṆA ŚUKLA,

NYĀYA VYĀKARAṆĀCHĀRYA,

Professor Govt. Sanskrit College, Benares.

1941.

श्रीविश्वेश्वरः शरणम् ।

अयि विपश्चिदपश्चिमाः सहृदयधुरीणा मुमुक्षवो विद्वांसः ?

विदितमेवेदं तत्रभवतां भवतां यत् "आस्तिकनास्तिकप्रभेद-भिन्नाः समेऽपि दार्शनिकाः प्रतिकूलवेदनीयतया हातुमिष्टस्य शोक-मोहलक्षणसंसाररूपबन्धस्य निवृत्तये यतमानाः "ऋते ज्ञानान्न-मुक्ति" रितिश्रुत्युपोद्बलितस्वानुभवयुक्तिभ्यां तत्त्वज्ञानमेव तदुपाय-मवधारयन्ति, तत्र तत्त्वस्य द्वैतत्वाद्वैतत्वसंशये "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत" इति श्रुतिप्रतिपन्नमद्वैतमेव परमार्थ इति अद्वैतविदां शून्याद्वयविज्ञानाद्वयशब्दाद्वयब्रह्माद्वयवादिनां सुदृढो विश्वासः, तेष्वपि "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिप्रतिपन्नः परमर्षिबादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रसंदृब्धन्यायसमर्थित औपनिषदो ब्रह्माद्वयवाद एव परां कोटिमाटीकते इत्यस्माकमास्तिकानां चरमा विश्वासभूमिः, अत एवास्तिकजनजीवातुना भगवता लोकशंकरेण शंकरेण भगवत्पादश्रीशंकराचार्यरूपेणावतीर्य बादरायणप्रणीतब्रह्म सूत्रोपरि प्रसन्नगम्भीरं शारीरकभाष्यापराभिधानं शांकरभाष्यं नाम-भाष्यमभाषि इति" ॥

तस्यैव शांकरभाष्यस्य अर्थतस्तात्पर्यश्च व्याख्यानाय प्रवृत्तेषु पञ्चपादिकाभामतीप्रकटार्थविवरणरत्नप्रभादिषु ग्रन्थेषु एकतरमु-क्तानुक्तचिन्तात्मकं तात्पर्यतो व्याख्यानं शारीरकभाष्यवार्तिकापरा-भिधानं श्रीसर्वज्ञात्ममुनिप्रणीतं संक्षेपशारीरकं नाम ग्रन्थरत्नमिदं यन्मुद्रयित्वा श्रीमतां करकमलयोरुपहर्तुमिच्छामि ।

यद्यपि अनेकाभिर्व्याख्याभिः सहितमनेकत्र बहुवारं प्राप्तमुद्रण-मिदं संक्षेपशारीरकं तथापि उपलब्धटीकापेक्षया प्राचीनया प्रमेय-बहुलया गम्भीरया बृहत्परिमाणया श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीनृसिंहाश्रमप्रणीतया तत्त्वबोधिनीत्याख्यया श्रीपर्वतस्वामिपुस्त-

कालयादुपलब्धया अन्यत्र पुस्तकालयेषु अदृष्टपूर्वया सहितं न क्वापि मुद्रितमिति तद्व्याख्यासहितस्य संक्षेपशारीरकस्य मुद्रण-मेतद्दिदृक्षासंजातामुत्कण्ठामपनयेद्दार्शनिकविदुषामित्येतावतैव कृत-कृत्यप्रयत्नो विदुषां कृपाभाजनं स्यामित्यात्मानं बहु संभावये।

उपलभ्यमानाः संक्षेपशारीरकटीकाः—

तत्त्वबोधिनी—श्रीनृसिंहाश्रमकृता एका

सारसंग्रहः—श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता द्वितीया

अन्वितार्थप्रकाशिका—श्रीरामतीर्थकृता तृतीया

सुबोधिनी—पुरुषोत्तममिश्रकृता चतुर्थी

हित्वाहेयमुपादेयमुपादाय विचारतः।
प्रायेण पूर्वटीकानामिहार्थः प्रकटीकृतः।

इति सारसंग्रहस्थात्पद्यात् अन्या अपि काश्चन संक्षेपशारीर-कस्य टीका आसन्निति प्रतीयते तत्रैका विश्ववेदकृता अपरा च प्रत्यग्विष्णुकृता इति।

विशेषाद्विश्ववेदस्य प्रत्यग्विष्णोश्च बुद्धयोः।
व्याख्यानं श्रद्धयाऽलेखि गुरूणां तौ हि नो गुरू॥

इति तत्रत्यादेव पद्यात् प्रतीयते।

"सिद्धान्तदीपोक्तिमवेक्ष्य मूलशास्त्रम्"

इति रामतीर्थकृतान्वितार्थप्रकाशिकास्थात् पद्यात् सिद्धा-न्तदीपाभिधमपि एकं व्याख्यानमासीत् तत् विश्ववेदकृतात् प्रत्य-ग्विष्णुकृताद्वा व्याख्यानादतिरिक्तमनतिरिक्तं वेति संशयो यावदुप-लम्भमवतिष्ठते।

एवं व्याख्यानबाहुल्यदर्शनात्संक्षेपशारीरकस्य पूर्वं भूयान् पठनपाठनादौ प्रचार आसीदित्यनुमीयते।

संक्षेपशारीरककर्तुः समयादिः—

संक्षेपशारीरकस्य कर्ता सर्वज्ञात्ममुनिः श्री देवेश्वराचार्यशिष्यः मनुवंशोद्भवे आदित्याभिधे राजनि भुवं शासति आसीदित्येतावन्मात्रं-

"श्रीदेवेश्वरपादपङ्कजरजः संपर्कपूताशयः
सर्वज्ञात्मगिराङ्कितो मुनिवरः संक्षेपशारीरकम्।
चक्रे सज्जनवुद्धिवर्द्धनमिदं राजन्यवंशे नृपे
श्रीमत्यक्षतशासने मनुकुलादित्ये भुवं शासति"

इति संक्षेपशारीरकचतुर्थाध्यायद्विषष्टिमितात्पद्यादवगम्यते। अयं च देवेश्वराचार्यो भगवत्पादशंकराचार्यशिष्येषु अन्यतमः सुरेश्वराचार्य एव येन—नैष्कर्म्यसिद्धिः, तैत्तरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्, बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्, दक्षिणामूर्तिस्तोत्रवार्तिकं मानसोल्लासाख्यम्, पञ्चीकरणवार्तिकम्, काशीमृतिमोक्षविचारश्चेति षड्ग्रन्थाः प्रणीताः। "शिलालेखादिषु चोलवंशीया राजानो मनुवंशोद्भवत्वेन प्रसिद्धाः तस्मिँश्च वंशे आदित्यनामानस्त्रयो राजानः प्रसिद्धास्तेषु सर्वप्रथमः आदित्यः परान्तकस्य पिता आसीत् यस्य शासनकालः ईशवीयदशमशताब्द्याः पूर्वार्द्ध इति स एव संक्षेपशारीरककर्तुः सर्वज्ञात्ममुनेः समयः इति श्री महामहोपाध्याय गोपीनाथ कविराज महोदया न्यरूपयन्नच्युतग्रन्थमालाप्रकाशितशांकरभाष्यभूमिकायाम्।

वस्तुतस्तु सर्वज्ञात्ममुनिप्रणीतप्रमाणलक्षणग्रन्थस्य समाप्तौ—

"श्रीदेवेश्वरपादपद्मरजसा सद्यः पवित्रीकृतः
सर्वज्ञात्ममहामुनिः प्रकरणं चक्रे त्रिकाण्डीगतम्
यस्त्वेतत्पुरुषोऽवगच्छति स वै भूमण्डले पण्डित-
स्तद्वत्तार्किकदुर्विदग्धदमने दक्षो मुमुक्षुर्भवेत्।
श्रीश्रेष्ठानन्दपादशिष्याः श्रीदेवानन्दपादाः

श्रीदेवानन्दपादशिष्याः श्रीदेवेश्वरपादाः
श्रीदेवेश्वरपादशिष्याः श्रीसर्वज्ञात्मपादाः

तदीया कृतिः—

प्रमाणलक्षणं समाप्तम् ।"

इति मद्रास सूचीपत्रे (मद्रास का डिस्कप्टिव् कैटलाग जिल्द २८ परिशिष्ट पृ० संख्या १०३७२ पुस्तकसंख्या १५७१६) लेखात् देवेश्वराचार्यो देवानन्दशिष्यः श्रीशंकराचार्यशिष्यात्सुरेश्वराचार्याद्भिन्न एवेति सिद्ध्यति । श्रीनृसिंहाश्रमश्रीचरणा अपि "देवेश्वराख्य-गुरुचरणारविन्दरजसाम्" इति संक्षेपशारीरकप्रथमाध्यायाष्टम-श्लोकव्याख्याने लिखन्तः सुरेश्वराचार्याद्देवेश्वराचार्यस्य भेदमेवाभि-प्रयन्ति । यत्तु "देवेश्वरस्य—सुरेश्वराचार्यस्य ······ सुरपदस्थाने देवपदप्रयोगः साक्षाद्गुरुनामाग्रहणाय" (१ अ ८ श्लो०) इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीस्वामिनो लेखनं यच्च तत्समकालिकस्य श्रीकृष्ण तीर्थस्वामिशिष्यरामतीर्थस्य "इदानीं साक्षात्स्वगुरुं सुरेश्वराचार्य-मभिपूजयति" इति संक्षेपशारीकव्याख्यायामन्वितार्थप्रकाशिकायां लेखनं तदुभयमपि भ्रान्तिमूलकं प्रमाणलक्षणग्रन्थसमाप्तिनिर्दिष्ट-गुरुपरम्पराविरोधात् ।

गुरुं प्रकाशयेद्धीमानित्यभियुक्तोक्त्या साक्षाद्गुरुनामग्रहणस्य शिष्टाचारपरम्परायां प्रचलिततया भङ्ग्या गुरुनामग्रहणस्यानुचित-त्वाच्च ।

किं च देवेश्वराचार्यस्य सुरेश्वराचार्यत्वे देवेश्वराचार्यस्तुति प्रसङ्गेन सुरेश्वराचार्यकृत्यनुल्लेखः सर्वज्ञात्ममुनेरशोभन इवेति न देवेश्वराचार्यः सुरेश्वराचार्यः किन्तु अन्य एव प्राचीनवेदान्तग्रन्थेषु सुरेश्वराचार्यवचनोद्धरणमिव संक्षेपशारीरकवचनोद्धरणाभावः तथा-विधप्राचीनत्वे बाधक इति सर्वज्ञात्ममुनिः तृतीयस्य चोलवंशी-यस्य आदित्यस्य शासनकाले बभूव यस्य समयो ई० द्वादश-

शताब्द्याः परार्द्ध इति प्रतीयते न तु त्रयोदशी शताब्दी तदानीं चोल-नृपाणां शक्तेर्ह्रासात् । चोलवंशीय दक्षिणभारतनृपतिनिर्देशात् सर्व-ज्ञात्ममुनिर्दाक्षिणात्य इति प्रतिभाति ।

श्री नृसिंहाश्रमस्वामिनः समयादिः ।

अद्वैतसिद्धौ मधुसूदनसरस्वतीस्वामिनः अप्पयदीक्षितेन्द्रं सर्वतन्त्र स्वतन्त्राः अप्पयदीक्षिता इति लिखन्ति अप्पयदीक्षिताश्च सिद्धान्तलेशसंग्रहे श्री नृसिंहाश्रमप्रणीतामद्वैतदीपिकामुदाहरन्ति इति वेदान्ततत्त्वविवेकश्च श्रीनृसिंहाश्रमस्वामिना पुरुषोत्तमपुरे १६०४ वि० १५४७ ई० सं० लिखित इति तत्वविवेकसमाप्तौ लिखितम् तत-स्त्रयोऽपीमे समकालीना इति सिद्ध्यति इति ई० षोडशी शताब्दी नृसिंहाश्रमस्वामिनः समयः ।

एतेन मधुसूदनसरस्वतीस्वामिनः अप्पयदीक्षिताच्चायं नृसिंहा-श्रमो वृद्ध इति सिद्धम् ।

नृसिंहाश्रमस्वामिना प्रणीता ग्रन्थाः अद्वैतदीपिका, भेद-धिक्कारः, पञ्चपादिकाटीकावेदान्तरत्नकोषः, पञ्चपादिकाविवरण टीका—विवरणभावप्रकाशिका, तत्त्वदीपनटीका—तत्त्वदीपनभाव प्रकाशिका, नृसिंहविज्ञापना, संक्षेपशारीरकव्याख्या तत्त्वबोधिनी, वेदान्ततत्वविवेकश्चेति अष्टौ ।

श्री जगन्नाथाश्रमो ऽस्य दीक्षागुरुर्गीर्वाणेन्द्रसरस्वती च विद्या-गुरुः अस्य शिष्याः नारायणाश्रमो भट्टोजिदीक्षितः रङ्गोजिभट्टः वेदान्तपरिभाषाकारगुरुर्वेङ्कटनाथश्च । नानादीक्षितोऽपि नृसिंहाश्रम-शिष्यः नृसिंहाश्रमः शतवर्षजीवी आसीदिति प्रसिद्धिः ।

अप्पयदीक्षितस्य नर्मदातटे नृसिंहाश्रमेण समागमः संजातः ततः प्रभृति अद्वैतसिद्धान्ते श्रद्धावान् बभूव दीक्षितेन्द्र इत्यपि किंवदन्ती वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावलीकारशिष्येण नानाजीदीक्षितेन नृसिंहसर्व-

स्वंनाम नृसिंहाश्रमचरितं लिखितं यत्पुस्तकं काशीसरस्वतीभवनस्थे अतिप्राचीनसंग्रहे वे० न० ६५ काव्यकोशसंग्रहे वर्तते पत्र सं० १११ लि० का० १६८२ विक्रमसंवत्सरः ।

येषामदस्योत्साहेनायं ग्रन्थः प्रकाशमुपगतस्तेषां वाराणसेय राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्ष संस्कृतसाहित्यप्रतिष्ठैकजीवित प्राच्यप्रतीच्योभयदर्शननिष्णात डा० श्री मङ्गलदेव शास्त्रि एम० ए० महोदयानां करकमलयोरुपहृत्यादो ग्रन्थरत्नं श्री विश्वनाथादर्थये सर्वविश्रामेषामुन्नतिमिति ।

ग० सं० का०
काशी ।

इति सूर्यनारायणशर्मशुक्लः ।

संक्षेपशारीरकप्रथमाध्यायस्थ-
विषयाणामनुक्रमणिका ।

शिष्यस्य प्रश्नाः ।

गुरोरुत्तराणि ।

द्वितीयाध्यायस्थ-

विषयाणामनुक्रमणिका ।

तृतीयाध्यायस्थ-

विषयाणामनुक्रमणिका ।

चतुर्थाध्यायस्थ-

विषयाणामनुक्रमणिका ।

इति संक्षेपशारीरक-

विषयानुक्रमणी समाप्ता ।

संक्षेपशारीरकस्य श्लोकाद्यचरणप्रतीकवर्णानुक्रमः।

आ

र

ल.

समाप्तोऽयं संक्षेपशारीरकस्य श्लोकाद्यचरणप्रतीकवर्णानुक्रमः ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

सटीके संक्षेपशारीरके

चतुर्थोऽध्यायः ।

—:○*○:—

अबोधोऽपि भवेद्बोधो यद्बोधात् पुरुषेप्सितः ।
अचिराद्देहविश्लेषस्तस्मै नृहरये नमः ॥

एवं साधनस्वरूपनिर्णयानन्तरं साध्यविषयिणीं जिज्ञासां दर्शयति—

उक्तसाधनसमुद्भवा सती
किं प्रयच्छति फलं मुमुक्षवे ।
प्रत्यगात्ममतिरत्र मे मन-
स्यर्थिता समुपजायतेऽधुना ॥ १ ॥

उक्तसाधनेति । तृतीयाध्यायोक्तश्रवणादिसाधनात्समुद्भवो यस्याः प्रत्यगात्ममतेः सा तथोक्ता किं कीदृशं फलं प्रयच्छति किमितरवादिभिरभ्युपेतसाध्यरूपमुक्तिफलं प्रयच्छति उत तद्विलक्षणमित्यर्थः। अत्र एतस्मिन्नर्थे अर्थिता बुभुत्सा अत्राप्युत्तरग्रन्थस्थं निर्णयं कुर्वित्येतत्संबध्यते ॥ १ ॥

बुभुत्सान्तरमप्याह—

किं निरस्तसहकारिकारणा
केवलैव फलमर्पयेन्मतिः ।

बाह्यसाधनसहायसंपदा

वान्विता फलविधायिनी भवेत् ॥ २ ॥

किं निरस्तेति । एतच्च केवलेत्यस्य विवरणम् । बाह्यसाधनसमुच्चितायाः फलहेतुत्वमुत केवलाया इत्यर्थः ॥ २ ॥

एतदप्यहमवैतुमुत्सहे निर्णयं कुरु कृपाविधेयधीः ।

एतदेव हि दयालुलक्षणं यद्विनेयजनबुद्धिवर्धनम् ॥ ३ ॥

एतदपीति । एतदप्यवैतुं बोद्धुमुत्सह इत्यर्थः । कृपाविधेयधीरित्याचार्यं प्रति संबोधनम् । नन्वियं साधनजिज्ञासा तृतीयाध्याय एव कर्तुमुचितेति चेन्न साधनस्यैव तत्र विचारितत्वात् । यद्यपि पुरुषार्थपादे ज्ञानस्यापि पुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं तथापि तज्ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वनिरासेन पुरुषार्थत्वप्रतिपादनप्रसङ्गादुक्तमिति न विरोधः कश्चिद्बहुशः प्रश्नकरणेनाचार्यस्य कोपो माभूदिति तं प्रसादयति एतदेवेति । एतच्छब्दार्थमाह– यदिति । विनेयः शिष्यः ॥ ३ ॥

आत्मज्ञानफलं कीदृशमितिप्रश्नस्योत्तरमाह--

उच्यते न तमसो निवृत्तितः

किंचिदस्ति परमात्मधीफलम् ।

अन्यदल्पमपि साधनान्तरं

न व्यपेक्ष्य फलदायिनी च धीः ॥ ४ ॥

उच्यते इति । तमसः सविलासाविद्यायाः निवृत्तितोऽन्यत् किंचित्परमात्मधीफलं नास्तीति सम्बन्धः । अविद्यानिवृत्तिरेवात्मज्ञानस्य फलं न तु वैशेषिकादिमत इव वस्तु-

भूतस्य कस्य चिदुत्पत्तिर्निवृत्तिर्वा इत्यर्थः । यद्यपि तमोनिवृत्तिः स्वयमपुरुषार्थः सुखदुःखप्राप्तिपरिवर्जनयोरन्यतरत्वाभावात् तथापि तमसः सकलानर्थनिदानतया तन्निवृत्तावेव तदात्यन्तिकनिवृत्तिरिति भवत्यविद्यानिवृत्तिः पुरुषार्थः । यद्यप्यानन्दावाप्तिराप्यात्मज्ञानफलं तथापि तस्य नित्याप्तस्याप्राप्तभ्रान्तिध्वंसमात्रमेव ज्ञानेन संपाद्यते इति आनन्दावाप्तिरप्यज्ञाननिवृत्तावेव सिध्यतीति सैव फलमित्युक्तम् । ननु कस्याज्ञानस्यात्मज्ञानेन निवृत्तिः किं वाद्यन्तराभिमतप्रागभावरूपाज्ञानस्य उत भावरूपाज्ञानस्य—नाद्यः तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् निखिलानर्थनिदानाज्ञानस्य सत्त्वात्, न द्वितीयः अनादिभावरूपस्य तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । ननु वैशेषिकादिमते अनादिभावरूपस्यापि श्यामस्य निवृत्तिर्दृष्टेति चेन्न तस्याप्यसंप्रतिपत्तेः। न चानादेरपि प्रागभावस्य निवृत्तिरिव भावरूपस्यापि तस्य निवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् भावविनाशस्य समवाय्यसमवायिविनाशप्रप्रयोज्यत्वेन तदभावे तदनुपपत्तेः अन्यत्रादृष्टत्वाच्च । नन्वनादिभावो न निवर्त्यत इति समान्यव्याप्तिः अज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिविरोधेनाज्ञानातिरिक्तानादिभावविषया भविष्यतीति चेन्न ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिव्यतिरेकेण लोके भावरूपाज्ञाननिवृत्तेरप्रसिद्धत्वात् । न चास्मन्मते अज्ञानस्य भावविलक्षणत्वात् अभाववैलक्षण्यमात्रेणैव भावत्वव्यवहारात् प्रागभाववन्निवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् तर्ह्यभावविलक्षणत्वेनात्मवत्तदनुपपत्तेः तस्मादज्ञाननिवृत्तिरात्मज्ञानफलमित्येतदसङ्गतमिति चेत्—उच्यते अनादिभावरूपमप्यज्ञानं ज्ञानेन निवर्त्यते। न चानादिभावरूपस्यात्मवन्निवर्त्यत्वानुपपत्तिः आत्मनः सहानवस्थानलक्षणविरोध्यसंसृष्टत्वेनैवानिवर्त्यत्वात् अज्ञानस्य च ज्ञानलक्षणस्वविरोधिसंसृष्टत्वात् । ननु भावपदार्थस्य समवाय्यसमवायिनाशस्थितिविरोधित्वं तथा चाज्ञानेऽपि न विरोधिसंसर्गोऽस्तीति चेत् न प्रागभावादिनिवृत्त्यनुरोधेन नियमेन निवृत्तिप्रतियोग्यसमान-

कालीनस्थितिकस्यैव तत्प्रतियोगिविरुद्धत्वात् । ज्ञानस्य च तादृशत्वात् । किंच घटज्ञानेन घटाज्ञानं नष्टमित्यनुभवेन 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः' इत्यादिस्मृत्या चाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सिद्धे प्रागभावरूपाज्ञानस्य निवृत्तेर्ज्ञानरूपत्वेन ज्ञानस्य निवर्तकत्वानुपपत्तेः प्रतियोगिज्ञानातिरिक्ताया निवृत्तेरननुभवाच्च अनादिभावरूपाज्ञानमेव ज्ञाननिवर्त्यमिति यदज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिः यदनादिभावरूपं तन्न निवर्त्यत इति सामान्यव्याप्तिं स्वविषयादज्ञानादपसारयत्येव । न च भावविनाशस्य समवाय्यादिनाशजन्यत्वनियमः आद्यशब्दनाशे व्यभिचारात् । न च द्रव्यनाशस्य तथा नियम इति वाच्यम् अज्ञानस्य द्रव्यत्वासिद्धेः द्रव्यत्वे च यथा गुणनाशे अनुगतं किंचिन्नाशकारणं नास्ति तथा द्रव्यनाशे ऽपि क्वचित्समवाय्यादिनाशः क्वचिदन्यदित्यननुगतमेव कारणमस्तु । नन्वनुगतकारणे संभवति बाधकं विना तत्त्यागो न युक्त इति चेत् न 'तरति शोकमात्मवित्' 'तरत्यविद्यां वितताम्' 'ज्ञानेन तु तदज्ञानम्' इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानेनाज्ञानं नष्टमित्यबाधितानुभवस्य च बाधकस्य सत्त्वात् किं च ज्ञानजन्यनिवृत्तित्वस्य समवाय्यादिनाशाजन्यत्वव्याप्तेर्निवर्तकज्ञानत्वस्य समवाय्यादिनाशासहकृतत्वव्याप्तेश्च संशयादिनिवृत्तौ विशेषदर्शने च दृष्टत्वेन अनुभवादिसिद्धज्ञानजन्याज्ञान निवृत्तेरपि समवाय्यादिनाशाजन्यत्वस्य तज्जनकज्ञानस्य च तदसहकृतत्वस्य वक्तव्यत्वेन कार्यद्रव्यनाश एव समवाय्यादिनाशजन्यत्वनैयत्यं वक्तुमुचितं न तु द्रव्यनाशमात्रे । नचैतन्नियमानुरोधेन ज्ञान जन्यगुणनिवृत्तौ गुणनिवर्तकज्ञान एव च उक्तनियमः किं न स्यात् विनिगमकाभावादिति वाच्यम् ज्ञानस्य श्रुत्याद्यवगताज्ञाननिवृत्तिकारणताभङ्गस्यैव विनिगमकहेतोः सत्त्वात् किं च न तावत् समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशहेतुत्वं सत्यपि तन्तौ पटविनाशात् । ननु यत्र तन्तुनाशात्पटनाशः तत्र स हेतुरिति चेत् न तस्यापि त्वन्नये ऽसम-

वायिनाशसंपादकतयाऽन्यथासिद्धत्वात् पटो दह्यत इति प्रतीत्या साक्षादेवाग्निसंयोगस्य पटनाशहेतुत्वावगमाच्च अत एव नासमवायिनाशस्यापि द्रव्यनाशहेतुत्वं मुद्गरेण घटो भग्नः हस्तेन पटश्छिन्नः इति मुद्गरादेरेव घटादिनाशहेतुत्वानुभवाच्च तस्मात्समवाय्यादिनाशस्याप्रयोजकत्वाद्विरोधिसंसर्गस्यैव विनाशकारणत्वावगमात् निवृत्तिप्रतियोग्यसमानकालस्थितिकस्यैव प्रतियोगिविरुद्धत्वात् तादृशविरोधिसंसर्गस्य चात्मन्यभावात् अनादिभावरूपेऽप्यज्ञाने च सत्त्वात्तन्निवृत्तिरुपपद्यते इति अज्ञाननिवृत्तिः परमात्मधीफलमित्यत्र न काचिदनुपपत्तिरिति सिद्धम् । द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—अल्पमपीति । साधनान्तरं ज्ञानातिरिक्तं कर्मोपासनं वेत्यर्थः । फलदायिनी फलमविद्यानिवृत्तिः अज्ञाननिवृत्तेरेव ज्ञानफलत्वात् न तज्जननेऽन्यापेक्षेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तिरेव फलं सा च ज्ञानमात्रादेव भवतीत्येतत्कुत्र दृष्टं येन तद्वदत्रापि सैव फलमित्युच्येतेत्याकाङ्क्षायां लोके दृष्टमित्याह—

शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मनः
शुक्तिकागततमोनिवृत्तितः ।
नापरं किमपि दृश्यते फलं
नापरं च सहकारि कारणम् ॥ ५ ॥

शुक्तिकेति । शुक्तिकाविषयोत्पन्नज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु भवतु लोके यथा तथा आत्मज्ञानस्य तु नाविद्यानिवृत्तिः फलं दुःखोपप्लुतविज्ञानसंताननिवृत्त्यादेरेव वादिभिः फलत्वेनोपवर्णनात् तस्यैव मोक्षत्वाच्च किं च शास्त्रीयसाधनं केन चिदुपकृतमेव

स्वफलं जनयतीत्याग्नेयादौ दृष्टम् अतः कर्मादिकमपि ज्ञानसहकारि-वक्तव्यमित्याशङ्कां दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनव्याजेन परिहरति—

एवमात्मनि तमोनिवृत्तितो
नान्यदस्ति परमात्मधीफलम् ।
नाप्यपेक्ष्य सहकारि कारणं
किंचिदात्ममतिरर्पयेत्फलम् ॥ ६ ॥

एवमिति । यथा शुक्तिकाज्ञानस्य शुक्तिकागततमोनिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यफलान्तरं नास्ति नापि तद्भावे सहकार्यन्तरम् एवं परमात्मज्ञानस्यापि परमात्मगततमोनिवृत्तिव्यतिरेकेणान्यदुःखनिवृत्त्यादिकं फलं नास्ति नापि सहकार्यपेक्षेत्यर्थः ।

अयं भावः न तावदुपप्लुतविज्ञानसंतानोपरमो ज्ञानफलं मोक्षः संतानस्य संतानिव्यतिरिक्तस्य ज्ञानोपरम्यस्य कस्यचिदभावात् संतानिन एव तत्त्वे अनुक्षणं लीयमानतया संसारदशायामविमुक्तयापत्तेः संन्तानिनश्च ज्ञानस्य स्थायित्वे अपसिद्धान्तापातात् ज्ञानसंतानस्यात्मत्वेन तदुच्छेदस्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्गाच्च न हि स्वोच्छेदाय कस्य चिद्वाञ्छा समुपजायते। ननु विषयाकारेणोपप्लुतविज्ञानसन्तानस्यैवोपरमो मोक्षः न त्वालय विज्ञानसंतानस्येति चेन्न-आलयविज्ञानसंतानव्यतिरेकेण विषयाकारविज्ञानसंतानस्यासंभवात् ज्ञानद्वययौगपद्यायोगात् । नन्वेकस्मिन्संतान एव ज्ञानयौगपद्यासंभवः न तु संतानभेदेऽपीति चेत् न विषयाकारविज्ञानसंतानस्यालयविज्ञानसंतानाद् भिन्नत्वे पुरुषान्तरसंवेदनवत् अप्रत्यक्षत्वेन तदुपप्लवस्याप्यप्रत्यक्षतापत्त्या तत्संबन्धा-

भावाच्च तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वापातात् आलयविज्ञानसन्तानेऽपि कर्तृत्वाद्युपप्लवसंभवेन तदुच्छेदस्यापि वक्तव्यत्वाच्च ।

नाप्यनुपप्लुतचित्तसंतानोदयो ज्ञानफलं मोक्षः तत्र किं दण्डायमानस्थायिनि संतानेऽनुपप्लवमात्रं ज्ञायते किं वानुप्लवविशिष्टसंतानान्तरे नाद्यः अपसिद्धान्तापातात् क्षणिकस्य च तस्यानुपप्लवाधारत्वायोगात् न द्वितीयः उपप्लुतसंतानादस्यान्यत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । एकत्वे चानुपप्लुतस्योपप्लुताभिन्नत्वेन मोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् ।

नापि दुःखनिवृत्तिरात्मज्ञानफलं मोक्षः तत्र किं दुःखनिवृत्तिमात्रं तत्फलमुतात्यन्तिकतन्निवृत्तिः आद्येऽपि सकलदुःखनिवृत्तिः उत कतिपयदुःखनिवृत्तिः नाद्यः सुषुप्तिप्रलयादावपि मुक्तिप्रसङ्गात् । ननु तदा सकलदुःखध्वंसो नास्ति अनागतदुःखध्वंसाभावादिति चेत् न उत्पन्नस्यैव ध्वंसप्रतियोगित्वात् न द्वितीयः संसारदशायामपि तत्सत्त्वात् द्वितीये दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं किं नित्यत्वम् उत दुःखासमानकालीनत्वं किंवा दुःखप्रागभावासमानाधिकरणत्वमुत दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं नाद्यः संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गात् तदानींतनदुःखनिवृत्तेरपि नित्यत्वात् द्वितीयेऽपि किं परकीयदुःखासमानकालीनत्वमुत स्वकीयदुःखासमानकालीनत्वं नाद्यः मुक्तानामप्यमुक्तिप्रसङ्गात् द्वितीये यत्किंचित्स्वकीयदुःखासमानकालीनत्वम् उत सकलदुःखासमानकालीनत्वम् नाद्यः संसारदशायां जाग्रत्यपि मुक्तिप्रसङ्गात् तस्या अप्यनागतदुःखासमानकालीनत्वात् न द्वितीयः सुषुप्तिप्रलयादावपि मुक्तिप्रसङ्गात् तृतीयेऽपि यत्किंचिद्दुःखप्रागभावासमानाधिकरणत्वम् उत स्वकीयदुःखप्रागभावासमानाधिकरणत्वं नाद्यः संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गात् तदानीं-

तनदुःखनिवृत्तेरपि परकीयदुःखप्रागभावासमानाधिकरणत्वात् न द्वितीयः असंभवात् प्राक्प्रध्वंसाभावयोरैकाधिकरण्यनियमेन दुःखनिवृत्तेः दुःखप्रागभावसमानधिकरणत्वात् तुरीयेऽपि किं यत्किंचिद्दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वमुत सकलतदभावासमानकालीनत्वम् । नाद्यः संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गात् तत्राप्यतीतप्रागभावासमानकालीनत्वात् । न द्वितीयः—इदानींतनदुःखध्वंसस्यापि विनष्टदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वाभावेन सकलदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वसत्त्वेन मुक्तिप्रसङ्गात् । ननु संसारदशायां दुःखप्रागभावसमानकालीनत्वस्यापि संभवेन यावद्दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं नास्तीति चेन्न यावन्तो दुःखप्रागभावास्तत्समानकालीनत्वराहित्यं हि तदर्थः तच्चैकस्मिन्दुःखप्रागभावे विनष्टेऽपि यावदर्थाभावात् संभवत्येव निखिलदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धत्वेन तदभावस्यासंभवाच्च । नन्वात्मनि निखिलदुःखप्रागभावस्यानादेः सत्त्वात् तत्समानकालीनत्वं तत्समानाधिकरणत्वं च आत्मत्वादौ प्रसिद्धमिति चेन्न—तत्र तत्समानाधिकरणत्वप्रसिद्धावपि तत्समानकालीनत्वस्यासंभवात् दुःख प्रवाहस्यानादित्वेन निखिलदुःखप्रागभावानामेकदाऽवृत्तेः एतादृशदुःखध्वंसस्य विचारात्पूर्वमज्ञातत्वेन मुमुक्षुकामनाविषयत्वानुपपत्तेश्च । तत्प्रकारकज्ञानं विना तत्प्रकारककामनानुपपत्तेः ।

न च स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनदुःखप्रागभावासहचरितं यद्दुःखं तत्प्रतियोगिध्वंसत्वं मोक्षत्वमिति वाच्यम् स्वपदेन यत्किंचिद्दुःखमात्रविवक्षायामसहचरितत्वपदेनासमानाधिकरणत्वविवक्षायां यज्ञदत्तात्मनिष्ठतादृशदुःखप्रागभावासमानाधिकरणसंसारिदेवदत्तदुःखनिवृत्तावतिव्याप्तेः असहचरितपदेनासमानकालीनत्वविवक्षायां शुकादिमुक्तावव्याप्तिः तदीयचरमदुःखध्वंसस्य

तादृशयज्ञदत्तदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वात्स्वपदेन मोक्ष्यमाणात्मसमवेतचरमदुःखविवक्षायां चासंभवः तत्समानाधिकरणतत्समानकालीनदुःखप्रागभावस्यासंभवेन तत्सहचरितदुःखाभावस्याभावात् स्वपदेन मोक्ष्यमाणात्मसमवेतदुःखमात्रविवक्षायामप्यसंभव एव चरमदुःखस्यापि स्वपदार्थान्तर्गतत्वेन तत्समानकालीनप्रागभावाभावात् मोक्ष्यमाणेदानींतनदुःखविवक्षायां यत्किंचिद्दुःखं स्वशब्दार्थमादाय तदनन्तरभाविदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिः चरमदुःखविवक्षायां चरमत्वस्य मोक्षप्रतियोगित्वेनात्माश्रयात् तत्त्वज्ञानकालीनत्वस्य दुःखान्तरेऽपि सत्त्वात्। ननु तत्त्वज्ञानजन्यदुःखत्वं चरमदुःखत्वमिति चेत् न तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात् दुःखसाधनत्वे मानाभावात्। ननु तत्त्वज्ञे चरमदुःखमुत्पद्यते न त्वन्यत्रेत्यत्यन्वयव्यतिरेकावेव प्रमाणमिति चेन्न न हि चरमदुःखं नामेदानींतनमरणकालीनदुःखविजातीयं किंचिदस्ति किन्तु निरुक्तलक्षणविशिष्टत्वमेव तच्च दुःखप्रागभावाभावादेवेत्यर्थसिद्धमिति न नीलघटत्वादिवत् कार्यतावच्छेदकं येन तत्त्वज्ञानं कारणं स्यात्। ननु तत्त्वज्ञानं विना कायव्यूहाभावात् युगपद्भोगसंभवेन निखिलप्रागभावाभावः संभवतीति चेत् न मिथ्याज्ञानप्रागभावानां परिच्छिन्नतया तत्त्वज्ञानं विनापि प्रतियोग्युत्पत्त्या क्षयसंभवात् अपरिमितत्वे च तत्त्वज्ञानेऽपि तत्क्षयानुपपत्तेः ज्ञानवैयर्थ्यात् अनागताधर्माद्यभावे उपार्जितानां च कतिपयजन्मभिर्भोक्तुं शक्यत्वाद्विनापि तत्त्वज्ञानं दुःखप्रागभावासहचरितत्वोपपत्तेः। ननु मिथ्याज्ञानोच्छेदार्थं मिथ्याज्ञानवासनोच्छेदार्थं वा तत्त्वज्ञानं स्वीकर्तव्यमिति चेत् न वासनापि हि मिथ्याज्ञानोत्पादनद्वारा संसारहेतुः मिथ्याज्ञानं च प्रागभावाभावादेव न भवतीति किं तदुच्छेदेन कालेन वा चरमभोगजन्यसंस्कारवत्तदुच्छेदसंभवात् तथा चात्माश्रयः मोक्षस्य तत्त्वज्ञानसाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वाच्च।

नापि स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसो

मोक्ष इति तल्लक्षणं दु,खप्रागभावासमानकालीनत्वं हि दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वं तदसमानाधिकरणत्वविवक्षायामनन्वयादसंभवाच्च तद्यदि यत्किंचिद्दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं लक्षणार्थः तदातिव्याप्तिः निखिलदुःखप्रागभावविवक्षायामसंभवः निखिलदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वस्यैव प्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या तदभावघटितलक्षणस्यासंभवात् सर्वस्यापि दुःखस्य तत्तद्ध्वंसस्य निखिलदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वेनातिव्याप्तेश्च । ननु यदेतादृशप्रागभावसमानकालीनत्वं तत्र तत्र प्रसिद्धं तत्सामान्याभावो यावत्तादृशाभावो वा लक्षणार्थ इति चेन्न—असिद्धेः अग्रहाच्च किं चान्यत् प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वमते हि ब्रह्महत्यादिजन्यदुःखविशेषप्रागभावः सर्वात्मन्यस्तीति वक्तव्यम् । अनादौ संसारे सर्वेषां ब्रह्महत्यादिसम्भवात् तत्संभवे च तज्जन्यदुःखस्य चावश्यकत्वात् । तत्र च प्रागभावस्य कारणत्वात् प्रागभावाभावे प्रायश्चित्तवैफल्यात् तस्य त्वत्पक्षे प्रागभावपरिपालनफलत्वात् । तथा च येन केनचित् दैवात् ब्रह्महत्या न कृता तस्य तत्त्वज्ञानान्मोक्षो न स्यात् तदीयदुःखध्वंसस्य दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वाभावात् । ननु तद्दुःखप्रागभावोऽपि कायव्यूहदशायां दुःखं जनयतीति चेन्न । तद्धेतुब्रह्महत्यादेरभावात् । ननु पापान्तरमासाद्य दुःखं जनयतीति चेन्न । पटप्रागभावस्य दण्डादिनेव ज्योतिष्टोमजन्यस्वर्गप्रागभावस्याश्वमेधापूर्वेण सह प्रातियोग्यजनकत्ववत् ब्रह्महत्याजन्यनिरतिशयदुःखप्रतियोगिकप्रागभावस्य क्षुद्रतरपापेन प्रतियोगिजनकत्वानुपपत्तेः । नचात्मान्तरे ब्रह्महत्यामासाद्य दुःखं जनयतीति वाच्यम् । प्रागभावस्य स्वसमानाधिकरणप्रतियोगिजनकत्वात् । न च प्रतियोग्युत्पत्तिं विना प्रागभावनाशः । यदि च क्वचित् दैवात् प्रागभावो नास्ति । तत्रापि तत्संशयान्न बह्वायाससाध्ययोगादिप्रवृत्तिः स्यात् अन्यस्मिन्मतेतु नायं दोषः । प्रागभावाभावात् । प्रागभावस्यासत्त्वेपि संशयात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

प्रागभावसत्त्वे त्वदभिमतदुःखध्वंसाभावात्। प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वन पुनरावृत्तिप्रसङ्गाच्च नायं मोक्षः साधुः।

एतेन स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनो दुःखध्वंसो मोक्ष इति निरस्तं प्रागभावसत्त्वेऽग्रे दुःखोत्पत्तेरावश्यकत्वात्। नच यदैवंभूतो ध्वंसस्तदा स मोक्ष इति वाच्यम्। मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। सुषुप्त्यादावतिव्याप्तेश्च जीवन्मुक्तावव्याप्तिः। न च सा मुक्तिरेव न भवतीति वाच्यम्। तत्रापि मुक्तिव्यपदेशानुभवयोः सत्त्वात्।

केचित् दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति श्रुतिबलात् दुःखात्यन्ताभावो मोक्ष इति वदन्ति। तदसत्। स्वात्मनि दुःखात्यन्ताभावानुपपत्तेः परकीयदुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्वे संसारदशायामपि मुक्तिप्रसङ्गः।

ननु दुःखात्यन्ताभावानामप्यन्यत्र विद्यमानानां स्वीयनिखिलदुःखध्वसे सति स्वस्मिन् सम्बन्धो भवति स एव मोक्ष इति चेन्न तद् ध्वंसाश्रये तदत्यन्ताभावसंबन्धानुपपत्तेः। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिप्राक्प्रध्वसाभावासमानदेशत्वनियमात् प्रलयेपि मुक्तिप्रसङ्गाच्च। अत्यन्ताभावस्य नित्यसिद्धतया ज्ञानवैयर्थ्यापाताच्च। श्रुतिः स्वात्मनो वस्तुतो दुःखसंसर्गं निषेधति किंच दुःखाभावलक्षणमोक्षस्य सुखरहिततया तुल्यायव्ययत्वेनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गः।

ननु सुखमपि दुःखानुषक्तत्वाद्धेयमेव अतः कथं सुखस्य पुरुषार्थत्वमिति चेन्न। हेयत्वे सुखत्वविरोधात् उपादेयस्यैव सुखत्वात्। ननु योगप्रभावात् कायव्यूहनिर्माणेन जीवन्मुक्तिदशायां सकलसुखानुभवोस्तीति चेन्न। एवमेव वैदेहमुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात्। न च जीवन्मुक्तस्यापि सकलसुखोपभोगः संभवति। योगिनामेव मुक्तिरिति नियमाभावात्। "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव

तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणामि"ति मुक्त्यविशेषश्रुतेः। एतस्यामवस्थायां कैवल्यमीश्वरस्यानीश्वरस्य वेति पातञ्जलवचनाच्च। प्रतिनियतदेशकालफलानां कर्मणां योगिभिरपि युगपद् भोक्तुमशक्यत्वाच्च। अन्यथा चोदनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्।

ननु नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादिस्मृत्या कर्मणां भोगादेव क्षयो भवति भोगश्च न क्रमेण संभवतीति युगपत् वक्तव्य इति चेन्न। तद्वचनस्याकृतप्रायश्चितकर्मविषयत्ववत् प्रारब्धकर्मविषयत्वात्। अन्यथा प्रायश्चित्तवैफल्यप्रसङ्गात्।

नन्वकृतप्रायश्चितानामेव तथेति चेत्तर्हि सर्वकर्मणां भोगनियमाभावे सिद्धे प्रायश्चितादिवात्मज्ञानादपि आरब्धेतरकर्मणां निवृत्त्युपपत्तेः क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति श्रुतेः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीतिस्मृतेश्च प्रारब्धस्य च ज्ञानोपजीव्यस्य तन्निवर्त्यत्वानुपपत्तेः। किं च ज्ञायमानमेव पुरुषार्थो वक्तव्यः न त्वज्ञायमानं भूनिहितनिध्यादेः पुरुषार्थत्वादर्शनात्। न च दुःखनिवृत्तिः केन चित् ज्ञातुं शक्यते। मोक्षदशायां ज्ञानाभावात् अन्यथा ज्ञानवैफल्यापत्तेश्च।

ननु भोगजन्यकर्मनाशे ज्ञानमपि हेतुरिति चेन्न। अन्यतः क्लृप्तादेव तदुपपत्तेः। ज्ञानस्य चान्यथासिद्धत्वाच्च। न च कर्मप्रागभावासहकृतकर्मध्वंसं प्रति ज्ञानमपि हेतुरिति वाच्यम्। ज्ञानं विनापि प्रागभावलयसंभवेन तद्विशिष्टस्यापि तस्य नीलघटवत् प्रकारान्तरेण सिद्धत्वात्।

ननु न सर्वदा ज्ञायमानत्वं पुरुषार्थत्वे प्रयोजकमहिकण्टकादिदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात्। सर्वदा तज्ज्ञानाभावात्। किं तु ज्ञायमानत्वमात्रं तच्च प्रकृतेपि संभवति। विनश्यदवस्थशरीरोत्पन्न-

ज्ञानेन योगजधर्मप्रभावेन वर्त्तमानागतदुःखनिवृत्तेरपि ज्ञायमानत्वसंभवादितिचेद्भवेदेवं यदि योगिनामेव मुक्तिरिति नियमः। न त्वेतदस्ति। अयोगिनां मुक्तौ कथमनागतदुःखनिवृत्तिज्ञानं भवेत्। योगिनो वा आगामिन्या मुक्तेर्वर्त्तमानत्वेनानुभवायोगात्। आगामित्वेन तदनुभवस्यापुरुषार्थत्वाच्च। ननु न दुःखाभावज्ञानं पुरुषार्थतोपयोगि किन्तु विविक्षतदुःखाभावत्वं तस्यैव प्राथ्र्यमानत्वात्। ननु च भूनिखातनिध्यादेः पुरुषार्थत्वस्याज्ञानदशायामदर्शनात्। ज्ञानदशायां च तद्दर्शनात् ज्ञानमपि पुरुषार्थ इति चेन्न। धनं हि न स्वतः पुरुषार्थः किन्तु सुखसाधनत्वेन तत्साधनत्वं च तस्य भक्षणादिद्वारा ज्ञानेन वेति निखातधनस्य भक्षणादिद्वाराभावात् तज्ज्ञानमेव सुखसाधनमिति ज्ञानमन्यथासिद्धम्।

ननु सुखानुभवदशायां व्यासङ्गादिकं न सहत इति सुखानुभवोऽपेक्ष्यत इति चेन्न। तस्य सुखविच्छेदहेतुत्वेन तद्द्वयोपपत्तेरिति चेदुच्यते। अस्ति हि सुप्तस्य पुरुषस्य प्रबोधके प्रद्वेषः स पुरुषार्थविच्छेदनिमित्त इति वक्तव्यः अन्यस्यानिष्टस्य तेनाकृतत्वात्। न चोत्थानमेवानिष्टं तस्यापि हि तत्साधनत्वात्। अत एवोत्थानस्यानुष्ठानादिद्वाराप्रबलसुखसाधनत्वाभिमानिनः कस्य चिदुत्थापकाभिनन्दनं दृश्यते। स च स्वापे विच्छिद्यमानः पुरुषार्थः सुखदुःखाभावो वोभयथाप्यात्मस्वरूप एवान्यस्य तदाभावात्। तयोश्चात्मस्वरूपयोरविच्छेद इति न पुरुषार्थविच्छेदः स्यात् तथा चाविद्यावृत्त्यधीनतद्विकल्पानुभवविच्छेदनिमित्त एव प्रद्वेष इति सुखदुःखानुभवयोरपि पुरुषार्थताप्रयोजकत्वं वक्तव्यम्। अत एव सुखस्यावश्यवेद्यत्वकल्पनमर्थवत् दुःखस्याप्यनित्यत्वसिद्धये तत्कल्पनम्। किं च दुःखाभावस्यैव पुरुषार्थत्वे तदत्यन्ताभावः किमिति तथा न भवेत् प्रत्युत कैमुतिकन्यायेन परमपुरुषार्थः स्यात्। एवं च परमेश्वरोपि नित्यतप्तः स्यात्। तथा च तज्ज्ञानस्यैवापुरुषार्थत्वे घटादिरपि नित्यतृप्तः स्यात्।

ननु प्रतियोगिदुःखसमानाधिकरणदुःखाभावत्वप्रयोजकमिति चेत् । हन्तैवं दुःखमपि पुरुषार्थः तदुपलक्षितस्य तत्त्वेऽन्ताभावेपि तथात्वापत्तिः । ननु जन्यदुःखाभावः पुरुषार्थ इति चेत् तत्किं तज्जन्यत्वमपि पुरुषार्थतायां प्रयोजकं तस्य सुखदुःखाभावतत्साधनान्यतमत्वाभावात् प्रागभावस्य तदभावाच्च । तस्मात् दुःखध्वंसादिप्रार्थना तस्यापरोक्षज्ञानविषयत्वनिश्चयादिति तस्यापि पुरुषार्थतेति । किंच ज्ञायमानावस्थायामेव सुखं दुःखाभावो वा पुरुषार्थो भवति । कण्टकादिजन्यदुःखध्वंसोपि ज्ञानदशायामेव पुरुषार्थः । तथा च दुःखाभावलक्षणस्य मोक्षस्य सर्वदा ज्ञानासंभवात् अपुरुषार्थतैव अतो न तदर्था मुमुक्षुप्रवृत्तिर्भवेत् सुखरूपत्वे तु मोक्षस्य तस्य ज्ञानाभिन्नत्वादस्ति सदा प्रकाशः । किं च सुखमेव सर्वत्र पुरुषार्थो न दुःखाभावः ।

ननु वैपरीत्यं किन्न स्यादिति चेत्तर्हि सुखस्य कुत्रोपयोगः दुःखविनाश इति चेत् दुखस्य त्रिक्षणावस्थायितया स्वयमेव नाशसंभवात् दुःखधारायां तथैव दर्शनात्तर्हि तद्द्वारा निवृत्तावेवोपयोग इति चेन्न । तत्सामाग्रीविनाशादेव तदुपपत्तेः । तस्यां सत्यां सुखस्याप्यनुत्पादात् सुखं शयानस्य स्रक्चन्दनवनिताद्युपबृंहितस्याकस्मादेवपुत्राङ्गसंश्लेषेण कृतार्थोहमिति बुद्धिदर्शनाच्च न दुःखाभावे सुखस्योपयोगः नापि दुःखाभावाभिव्यक्तावुपयोगः । धर्मिप्रतियोगिज्ञानस्यैव तदभिव्यञ्जकत्वात् दुःखाभावस्य तु सति दुःखे जाग्रदादौ स्वरूपसुखानुभवादर्शनात् सति तु तस्मिन् स्वापे तदनुभवदर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकाभावत्वेन सुखाभिव्यञ्जकतयाऽन्यथासिद्धत्वमस्त्येव आनन्दस्य चात्मरूपत्वं प्रत्यक्षलिङ्गवचनानीत्यत्र निर्णीतमतः सुखमेव पुरुषार्थः ।

ननु स्वसंमवेतसुखमेव पुरुषार्थो न सुखमात्रं पुरुषान्तरसुखे तत्त्वादर्शनात् सुखं मे स्यादितिप्रार्थनादर्शनाच्च अतः कथं स्वरूप-

सुखस्य पुरुषार्थत्वमिति चेन्न। लाघवात् स्वसुखस्यैव पुरुषार्थत्वात् समवायस्य सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरन्यतरत्वाभावेनापुरुषार्थत्वात्। अप्रार्थ्यमानत्वाच्च। स्वसुखमिति च स्वसम्बन्धिसुखमुच्यते। सम्बन्धश्चाभेद एवेति न समवायावकाशः। न चाभेदसुखं मे स्यादिति प्रार्थनानुपपत्तिः। तस्याः सुखाभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्ति-विशेषविषयत्वात्। अभिव्यक्तस्यैव सुखस्य पुरुषार्थत्वेन तदभिव्य-ञ्जकोपाधेरपि प्रार्थनाविषयत्वोपपत्तेः। किं च सुखं मे स्यादिति प्रार्थनापि सुखमेव विषयीकरोति न तु भेदं सम्बन्धं वा तयोरपु-रुषार्थत्वात्। तर्हि परकीयसुखेपि प्रार्थना स्यादिति चेत् किं परस्य सुखं स्यादिति प्रार्थना भवेदिति ब्रूषे किं वा परकीयमपि सुखमस्य पुरुषार्थः स्यादिति। नाद्यः महतां तथैव दर्शनात्। न द्वितीयः। स्वेना-परोक्षतयानुभवितुं शक्यस्यैव सुखस्य स्वात्मानं प्रति पुरुषार्थत्वात्। परकीयसुखस्य चातथात्वात्। दुःखाभावः पुरुषार्थ इति वदताप्ये-वमेव वक्तव्यत्वात्। दुखाभावस्य च परात्मव्यावृत्तसम्बन्धस्यै-तस्मिन्नभावात् स्वरूपविशेषाभावात्। तथा च सुखप्रर्थनाया अप-रोक्षानुभवयोग्यसुखविषयत्वात् मे इतिषष्ठ्यर्थानुभवस्य ममात्मेत्या-दिवदौपचारिकत्वात् स्वरूपसुखस्य च ज्ञानाभिन्नस्यापरोक्षतयानु-भवितुं शक्यत्वात्। विवेकिनां परमानन्दो भूयासमिति प्रार्थना-दर्शनाच्च। स्वरूपसुखस्य पुरुषार्थत्वे न कदाचिदनुपपत्तिः।

एतेन दुःखप्रागभावपरिपालनं मोक्ष प्रकृतिपुरुषविवेकग्रहात् चिदात्मनो विविक्ततयाऽवस्थानं मुक्तिरिति च प्रत्युक्तं सुखस्यैव पुरुषार्थत्वात्।

सुखाभिव्यक्तिर्मोक्ष इति तु मतं यद्यनभिव्यक्तिभ्रान्ति-ध्वंसपरं तदास्मदिष्टमेव यद्यभिव्यक्तिर्नाम प्रागसत उत्पत्तिरित्येवं परं तदा मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः जन्यत्वात्। शरीरं विना तदुत्प-

त्ययोगाच्च तस्मात् दुःखनिवृत्त्युपप्लुतज्ञानोपरमादेरपुरुषार्थत्वेनात्मज्ञानफलत्वानुपपत्तेः । अविद्यानिवृत्तेश्च पुरुषार्थत्वसंभवात् लोकानुरोधेनाज्ञाननिवृत्तिरेवात्मविद्याफलं तत्र च न सहकार्यपेक्षेति ॥ ६ ॥

ननूद्गीथवाग्धेन्वादिविद्याया अविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेण साध्यफलकत्ववदात्मविद्याया अपि वैदिकविद्यात्वात् अविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेण फलवत्त्वमस्त्विति चेन्न वैलक्षण्यादित्याह—

ब्रह्मज्ञानं प्रमाणं भवति दृढमिदं नात्र कश्चिद्विवादो
ब्रह्मात्मा चैकरूपो न च बहुरसकस्तत्परत्वाच्छ्रुतीनाम् ।
एवं सत्यद्वयात्मप्रमितिफलमिह द्वैतमूलापनुत्ति-
र्नह्यज्ञानापनुत्तेरधिकमपि फलं किंचिदस्ति प्रमाणात् ॥७॥

ब्रह्मज्ञानमिति । दृढं निःसन्दिग्धं तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—नात्रेति । अत्र ब्रह्मज्ञानं प्रमाणमित्यत्र ब्रह्मविद्या हि निर्दुष्टतत्त्वमादिवेदवाक्यजन्यत्वात् यथाभूतार्थवस्तुविषयत्वाच्च प्रमाणं वाग्धेन्वादि विद्या तु नैवमारोपितवस्तुविषयत्वेनायथार्थत्वादित्यर्थः ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य संपदादिपरत्वात् तज्जन्यं ज्ञानमयथाभूतमेव विचित्रगुणस्य परमेश्वरस्य तद्विरुद्धस्य जीवस्य चैक्यानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मात्मेति । एकरूपः चैतन्यानन्दैकरसः न तु बहुरसको न वस्तुतो विचित्रगुणः तत्र हेतुः—तत्परत्वाच्छ्रुतीनामिति । सकलवेदान्तानामुपक्रमादिभिश्चैतन्यैकरसब्रह्मपरत्वावगमादित्यर्थः । तथा चारोपितगुणस्य वास्तवैक्यविरोधित्वाभावान्न सम्पदादिपरत्वमतस्तज्जन्यज्ञानं प्रमाणमेवेति भावः । ततश्च प्रत्यक्षादिवत प्रमाणत्वादविद्यानिवृत्तिमात्रफलकत्वमेव वक्तुं युक्तम् । अन्यथा प्रमाणत्वव्याघातात् । वाग्धेन्वादिविद्यानां तु पुरुषेच्छाधीनत्वेन च

मानसक्रियारूपत्वेन चोदनाप्रमाणकत्वात् । अविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेण साध्यफलकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—एवं सतीति । ब्रह्मज्ञानस्यैकरसब्रह्मविषयतया प्रमाणत्वे सतीत्यर्थः । द्वैतमूलापनुत्तिः–सकलानर्थनिदानाज्ञाननिवृत्तिः । तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—न हीति । प्रमाणस्याभिव्यञ्जकत्वस्वभावादज्ञाननिवृत्तिरेवाभिव्यक्तिस्तत्फलम् । अन्यथा प्रमाणत्वव्याघातादित्यर्थः । प्रमाणत्वादेव ब्रह्मज्ञानस्य न कर्मादिसहकार्यपेक्षेति भावः ॥ ७ ॥

किं च किन्निष्कामतयानुष्ठितं कर्म ज्ञानस्य सहकारि उत फलकामनयानुष्ठितम्, नाद्यः तेषां विविदिषायां विनियुक्तत्वेन ज्ञानात् पूर्वमेव त्यक्तत्वात्, द्वितीयस्तु दूरनिरस्तः अन्यार्थमनुष्ठितस्यान्यसाधनत्वानुपपत्त्या ज्ञानस्य तदपेक्षानुपपत्तेरित्याह—

निरभिसन्धिसमर्पितमच्युते
विहितमिष्टफलादपि निर्गतम् ।
यदपि कर्म तदप्यवधीरितं
यदि धिया न तया परमर्थ्यते ॥ ८ ॥

निरभिसन्धीति । फलाभिसन्धिशून्यं यथा भवति तथा अच्युते समर्पितं परमेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितमित्यर्थः । अत एवेष्टफलात् स्वर्गादेरपि निर्गतं स्वर्गादिफलशून्यमित्यर्थः । अवधीरितं त्यक्तं तया धिया परमात्मधिया अपरं स्वविध्युद्देशे फलान्तरसाधनत्वेनावगतं तत्कामनयानुष्ठितं च ज्योतिष्टोमादिकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति श्रुत्या निरभिसन्ध्यनुष्ठितकर्मणां ज्ञानसहायेन मोक्षहेतुत्वश्रवणात् कथं कर्मणां ज्ञानसहकारित्वनिरास इति समुच्चयवादिनो मतं दूषयति—

समविषयसमुच्चयो न युक्तो
न हि जगदस्ति धियः प्रसूतिकाले ।
क नु बत विहितक्रियासमूहः
कथमिव तत्र समुच्चयोपपत्तिः ॥ ९ ॥

समेति । किं ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्येन मोक्षहेतुत्वं किं वा कर्मप्राधान्येन अथवा ज्ञानप्राधान्येन न सर्वथापीत्याह-समविषयसमुच्चयो-न युक्त इति । कुत इति चेत् किं ज्ञानकालानुष्ठितैः कर्मभिर्ज्ञानस्य समुच्चयः किं वा ज्ञानात्पूर्वमनुष्ठितैः । अन्त्येपि किं कर्म साक्षान्मोक्षं जनयति, उतापूर्वद्वारा, नाद्यः—ज्ञानकालानवस्थायिनस्तथात्वा-नुपपत्तेः, न द्वितीयः अपूर्वफलस्य कालनियमे प्रमाणाभावेन मोक्षस्य नियमेन विद्यासमानकालीनतावेदकश्रुतिविरोधादित्यभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति । नहीति । जगदिति । पशुव्रीहिपुरोडाशादिकर्मसाधनं विवक्ष्यते ब्रह्मात्मसाक्षात्कारकालेऽविद्याया निवृत्तत्वेन तत्कार्यव्रीहिपुरोडाशा-द्यभावात् कर्म न संभवति । तत्रैवं सति कथं समुच्चयोपपत्तिः न कथमपीत्यर्थः । श्रुतिश्चाविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इति वाक्यशेषेऽविद्याशब्दवाच्यकर्मणो मृत्युतरणलक्षणबुद्धिशुद्धिमेव फलत्वेन प्रतिपादयति न तु समुच्चयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

किं च ज्ञानोद्देशेन कर्मत्यागविधानादपि न कर्मणां ज्ञानेन समु-च्चयसम्भवः, अन्यथा ज्ञानोद्देशेन विविदिषासंन्यासविधानानुपपत्तेः, विविदिषायाः पूर्वमनुष्ठितस्य विविदिषार्थत्वात् तदनन्तरं च कर्मसा-धनपुत्रभार्यादेरभावेन कर्मासंभवादित्यभिप्रेत्याह—

अपि च परमहंसस्त्यक्तसर्वैषणः स-
न्ननुभवफलविद्यां साधनैर्यद्यवाप ।

कथमिव पुनरत्र प्राप्तिरस्ति क्रियाया
भवतु तदपवर्गो विद्ययैवैकयाऽस्य ॥ १० ॥

अपि चेति । त्यक्तसर्वैषणः त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः तत्साध्यबहिरङ्गकर्मत्यागवानित्यर्थः । अनुभवफलविद्यामवगतिपर्यन्तज्ञानमित्यर्थः । साधनैः श्रवणाद्यन्तरङ्गसाधनैः पुनः परमहंससन्न्यासानन्तरमस्याधिकारिणः । फलितमाह—भवत्विति । कर्मप्राप्त्यभावस्तच्छब्दार्थः । अस्याधिकारिणः ॥ १० ॥

ननु ज्ञानस्यापि पुरुषार्थहेतुत्वमसिद्धं मानाभावात् । न च निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इत्यदिना ज्ञानस्य फलहेतुत्वश्रवणान्न प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वेनाङ्गफलश्रुतेः पर्णताफलवचनवदर्थवादत्वात् । न च तस्य कर्माङ्गत्वग्राहकाभावः मन्त्रार्थवादसिद्धपारलौकिकफलार्थकर्मविधिसामर्थ्याख्यलिङ्गस्यैव तद्ग्राहकत्वात् । तथा चात्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वात् कर्मणां च पुरुषार्थसाधनत्वस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात् कर्मैवापवर्गपुरुषार्थसाधनं न ज्ञानमित्याशङ्क्याह—

यस्य प्रयोगविधिरस्तिपरिग्रहीता
द्वारैदमर्थ्यविनिवेदकमस्य सर्वम् ।
श्रुत्यादिमानमिह नास्ति तदात्मबुद्धौ
तस्मादियं भवतु नः पुरुषार्थभूता ॥ ११ ॥

यस्येति । यस्यावहननप्रोक्षणादेः प्रयोगविधिरिति ग्राहकावस्थः प्रधानविधिरेवाभिधीयते । तस्यैव स्वशेषत्वेन स्वसन्निधिपाठे तत्पदार्थग्राहकत्वात् परिग्रहीता मत्प्रकरणपठिताः सर्वेपि मदर्था इति

स्वशेषत्वेन, ग्राहकः द्वारैदमर्थ्यविनिवेदकं नियोगशेषितायां द्वारस्यैदमर्थ्यस्य व्रीह्यादिशेषत्वस्य विनिवेदकं बोधकं श्रुत्यादीत्यादिशब्देन लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या गृह्यन्ते। यस्य परिग्रहीता प्रयोगविधिरस्ति। अस्य श्रुत्यादि मानं सर्वं द्वारैदमर्थ्यविनिवेदकमिति सम्बन्धः। तच्छ्रुत्यादिमानमिहात्मबुद्धावसङ्गात्मज्ञान इत्यर्थः। इदमत्राकूतम्। किं देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रं कर्माङ्गमुच्यते। उताशनायाद्यतीतात्मज्ञानम्। न द्वितीयः। तस्य कर्माङ्गत्वग्राहिश्रुत्यादिमानाभावादर्थविरोधाच्च। नाद्यः। तस्यापि तद्ग्राहिप्रमाणाभावात्। ननु कर्मविधिसामर्थ्याख्यं लिङ्गं प्रमाणमस्तीति चेन्न। केवलविधेः व्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना अनुपपत्त्यभावात्। देहात्मवादेपि कथं चिद्विधिसंभवात्। किंच श्रुत्यादयो हि प्रोक्षणादीनां सामान्यतो ग्राहकेण स्वीयत्वेन ग्रहणे सत्यपूर्वेण प्रयोजनप्रयोजनिभावेनान्विताभिधाने सति कथं तच्छेषभावं भजेरन्नित्याकाङ्क्षायां व्रीहिपुरोडाशद्वारेतिद्वारैदमर्थ्यमात्रमावेदयति ग्राहकश्च नियोगः स्वसन्निधिपठितमेव स्वीयत्वेन गृह्णातीत्युत्सर्गः। क्वचित्पुनः पर्णमयीत्वादौ प्रकरणपाठाभावेऽपि क्रत्वव्यभिचारिजुहूसम्बन्धात् ग्राहकेण ग्रहणं न चात्र प्रकरणैक्यमस्ति कंचित् क्रतुमारभ्यात्मज्ञानस्यानाम्नात् नाप्यव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धः कर्त्रात्मज्ञानस्य लौकिकवैदिकक्रियासाधारणत्वात् तस्माद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानमात्रस्यापि ग्राहकग्रहणाभावात् लिङ्गादेरप्यभावात् न कर्माङ्गत्वं किन्तूपकारकत्वमेव धनार्जनादिवत् ततश्च फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावात् कर्मणां च पुरुषार्थसाधनत्वस्य निरस्तत्वात् विद्यैव केवलाऽविद्यानिवृत्तिलक्षणपरमपुरुषार्थसाधनमिति ॥ ११ ॥

ननु ज्ञानसाध्याविद्यानिवृत्तिः सती असत्युभयात्मिकोभयविलक्षणा वा। आद्ये तस्या आत्मनोऽन्यत्वे द्वैतापत्तिः, अनन्यत्वे च

नित्यसिद्धत्वात् ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः, द्वितीये नरविषाणादिवज्जन्यत्वानुपपत्तिः अपुरुषार्थत्वप्रसङ्गश्च, तृतीये विरोधः पक्षद्वयोक्तदोषप्राप्तिश्च, चतुर्थेऽनिर्वचनीयस्याविद्यात्मकत्वेन तदनिवृत्तिरेव प्राप्ता प्रतियोगितदभावयोरेकरूपत्वासंभवात् न घटाभावो घटो भवतीति चेन्न—पञ्चमप्रकारत्वाभ्युपमादिति मतान्तरमनुसृत्य परिहरति—

सदसत्सदसद्विकल्पित-
प्रतिपक्षैकवपुर्निवर्त्तनम्।
तमसोऽभ्युपगम्यतेऽन्यथा-
नुपपत्त्यापतनैकहेतुनः॥ १२॥

सदसदिति। सच्च असच्च सदसच्च विकल्पितमारोपितम् अनिर्वचयश्च सदसत्सदसद्विकल्पितानि तत्प्रतिपक्षं तद्विलक्षणमेकं वपुः स्वरूपं यस्य तत्तथा निवर्त्तनं निवृत्तिः तमसो निवर्त्तनमिति सम्बन्धः अविद्यानिवृत्तेरुपन्यस्तपक्षचतुष्टयविलक्षणरूपपञ्चमप्रकारत्वेऽर्थापत्तिरेव प्रमाणमित्याह— अन्यथानुपपत्त्येति। अन्यथानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वं विना अनुपपत्तेरापतनं प्राप्तिरेक एव हेतुः। तस्मात् सदादिप्रकारेषु दोषस्योक्तत्वादित्यर्थः॥ १२॥

नन्वस्मिन्नपि पक्षे दोषः समान इति चेत् किं पक्षचतुष्टयोक्तदोषान्यतमस्यापत्तिरिति दोषसाम्यं किं वा पञ्चमप्रकारत्वस्यात्यन्ताप्रसिद्धिरेव दोष इति नाद्य इत्याह—

सदसत्सदसद्विकल्पित-
प्रतिबद्धा न भवन्ति वर्णिते।

परमात्मतमोनिवर्तनेऽ-

नुपपत्तिप्रतिभासवृत्तयः॥ १३ ॥

सदसत्सदसद्विकल्पितप्रतिबद्धा इति । सत् असत् सदसत् अनिर्वचनीय-पक्षसम्बन्धिन्य इत्यर्थः । इदं चानुपपत्तीत्यत्र सम्बध्यते । अनुपपत्ति-प्रतिभासरूपा वृत्तयः अनुपपत्तिप्रतिभासा इत्यर्थः । वर्णिते पञ्चमप्र-कारत्वेनोपवर्णिते । न द्वितीयः लोकेऽत्यन्ताप्रसिद्धस्याप्यनुपपत्त्या अपूर्ववत्कल्प्यत्वसंभवात् । दृष्टपक्षचतुष्टयविलक्षणत्वमात्ररूपत्वाच्च । पञ्चमप्रकारत्वस्य न किंचिद् दूषणमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमविद्यानिवृत्तेः सदादिप्रकारापेक्षया पञ्चमप्रकारत्वमुक्त्वा भेदाभेदादिविकल्पप्रकारेणाप्युक्तरीत्या पञ्चमप्रकारत्वमित्याह—

चितिभेदमभेदमेव वा

द्वयरूपत्वमथो मृषात्मताम् ।

परिहृत्य तमो निवर्तनं

प्रथयन्ते खलु मुक्तिकोविदाः॥ १४ ॥

चितीति । चैतन्ये द्वयरूपत्वं भिन्नाभिन्नरूपत्वं मृषात्मतां भिन्ना-भिन्नविलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्व मुक्तिकोविदाः इष्टिसिद्धिकारादयः पूर्वाचार्याः ॥ १४ ॥

अस्मिन्पक्षेऽविद्यानिवृत्तेः सत्त्वाभावेन कथंचित्पुरुषार्थत्वमुप-पादनीयम् । अनिर्वचनोयत्वस्याप्यभावेन कथंचिदद्वितीयत्वव्याकोपः परिहरणीयः तत्र प्रमाणाभावश्च । न चान्यथानुपपत्तिः प्रमाणं तस्याः सत्त्वेप्यनुपपत्त्यभावात् । न च द्वैतापत्तिः । तस्या आत्माभिन्नत्वात् । नचैवं सति नित्यसिद्धत्वेन साध्यत्वाभावाज्ज्ञानवैयर्थ्यमिति

वाच्यम् । ज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्तिरूपात्मस्फुरणं तदभावे तदस्फुरण-मित्येतावतैवोपचारात् साध्यत्वोक्तेरित्येतत्सर्वं मनसि निधाय स्वाभिमतं पक्षमाह—

अथवा चितिरेव केवला
वचनोत्पादितबुद्धिवर्त्मना ।
परमात्मतमोनिवृत्तिगी-
र्विषयत्वं समुपैत्युपाधिना ॥ १५ ॥

अथवेति । न च कथं केवलस्यात्मनो ऽविद्यानिवृत्तिपदवाच्यत्व मिति शङ्क्यम् स्वतोऽसंभवेपि वृत्त्युपाधिद्वारा तत्संभवोपपत्तेरित्याह-वचनेति । इदं चोपाधिनेति सम्बध्यते । वर्त्मपदं वृत्तिपरं तत्त्वमादि-वाक्यजन्यान्तःकरणवृत्तिलक्षणेनोपाधिनेत्यर्थः । आत्मैवाविद्यानि-वृत्तिः स एवाखण्डाकारवृत्तिलक्षणं तटस्थं प्रवृत्तिनिमित्तमासाद्या-विद्यानिवृत्तिपदवाच्यत्वमुपैतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वज्ञाननिवृत्तिमात्रस्य चैतन्यात्ममात्रत्वमनुपपन्नं शुक्तिकाग-ताज्ञाननिवृत्तेस्तदभावात् न हि शुक्तिकायां चैतन्यमस्ति । अतः सर्वत्रानुगतं चैतन्यादन्यदेवाज्ञाननिवृत्तिपदवाच्यमङ्गीकर्त्तव्यमित्या-शङ्क्य शुक्तिकादेरपि चैतन्यविवर्त्तत्वेन तत्रापि चैतन्यस्य सत्त्वाद-ज्ञानस्य च शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्य एव विद्यमानत्वात् शुक्तिकाकारान्तः करणवृत्त्युपाधिना तटस्थभूतेन प्रवृत्तिनिमित्तेन तद्गतचैतन्यमेव तत्रा-प्यज्ञाननिवृत्तिपदवाच्यमिति न काचिदनुपपत्तिरित्याह—

शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मना
प्रत्यगात्मचितिरेव केवला ।

शुक्तिकागततमोनिवृत्तिरि-
त्युच्यते दृतिहरिः पशुर्यथा ॥ १६ ॥

शुक्तिकेति । चक्षुरादिजन्यशुक्तिकात्वगोचरान्तःकरणवृत्तिलक्षणात् तटस्थप्रवृत्तिनिमित्तादित्यर्थः । तटस्थं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय शब्दवाच्यत्वे दृष्टान्तमाह—दृतीति । यथाश्वादिः पशुः पशुत्वलक्षणतटस्थप्रवृत्तिनिमित्तेन दृतिहरिरित्युच्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥

दृष्टान्तं स्पष्टयति—

वाचको हरणकर्तुरिष्यते
शब्द एष हि दृतेर्मनीषिभिः ।
केवलं तु पशुता निमित्ततां
बाह्यतः स्थितवती व्रजेदियम् ॥ १७ ॥

वाचक इति । दृतेर्हरणकर्तुरिति सम्बन्धः । एष शब्दः दृतिहरिशब्दः मनीषिभिः पाणिन्यादिभिः इयं पशुतेति सम्बन्धः निमित्ततां प्रवृत्तिनिमित्ततां बाह्यतः स्थितवती वाच्यमननुप्रविष्टैव सतीत्यर्थः । दृतिहरणकर्तृत्वं हि दृतिहरिशब्दवाच्यं हरतेर्दृतिनाथयोः पशाविति सूत्रेण दृतिशब्दे उपपदे हरतेर्धातोः कर्तरीन्प्रत्ययविधानात् तत्र च मनुष्यादौ तत्प्रयोगो माभूदिति पशाविति स्मरणात् पशुत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन नियम्यमानं तत्पशावेव वर्तते । निमित्तभूतं पशुत्वं च वाच्याद्बहिरेव तिष्ठति न तु वाच्यकोटौ प्रविशति तस्य पशुपदसिद्धत्वादिति यथाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

एवमेव तु तमोनिवृत्तिगीः
शुक्तिकाविषयबुद्धिजन्मना ।
बाध्यतः स्थितवतैव हेतुना
प्रत्यगात्मचिति वर्त्ततेऽञ्जसा ॥ १८ ॥

एवमेवेति । हेतुना प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रत्यागात्मचितिशुक्तिकावच्छिन्नचैतन्ये विषय इत्यर्थः । तथा च लोकेऽप्यज्ञाननिवृत्तेश्चैतन्यमात्रत्वादज्ञाननिवृत्तिमात्रस्य चैतन्यात्मत्वे न किंचिदनिष्टमिति भावः ॥ १८ ॥

ननु चैतन्यात्ममात्रस्याविद्यानिवृत्तित्वे संसारदशायामपि तस्मिन् तत्प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य प्रयोगस्य प्रवृत्तिनिमित्तसमानकालीनत्वात् तस्य च वाक्योत्थबुद्धिवृत्तिरूपस्येदानीमभावात् न तस्मिन् तत्प्रयोग इत्येतत् सदृष्टान्तमाह—

उत्पन्नशुक्तिमतिरात्मचितिर्यथैव
शुक्तेस्तमोहतिरिति प्रतिपन्नमेवम् ।
आत्माऽपि जातनिजबुद्धिरबोधहानि-
रुच्येत केवलचिदेकरसो न पूर्वम् ॥ १९ ॥

उत्पन्नेति । उत्पन्ना शुक्तिमतिः शुक्तित्वगोचरा मतिर्यस्याः सा तथोक्ता आत्मचितिः शुक्त्यवच्छिन्नात्मचितिः जातनिजबुद्धिः वाक्याज्जाता निजाकारा बुद्धिवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः यथा शुक्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं शुक्त्यज्ञाननिवृत्त्यभिन्नमपि शुक्त्याकारवृत्तौ सत्यामेव शुक्त्यज्ञाननाशपदवाच्यं न तु तत्पूर्वं तथा च चिदेकरस आत्माप्यखण्डाकारबुद्धिवृत्तौ सत्यामेवाज्ञाननिवृत्तिपदवाच्यः न तु तत्पूर्वमित्यर्थः ॥१९॥

ननु लोके वा कथं वाच्ये सति तत्पदप्रयोगाभाव इत्याशङ्क्य वाच्ये सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन तत्प्रयोगाभावे दृष्टान्तमाह—

दृतिहरणकरत्वं पुंसि चान्यत्र चेदं
दृतिहरिरिति लोके नोच्यते वर्तमानम् ।
अनधिकविकलं सत्कथ्यते तत्पशुस्थं
दृतिहरिरिति शिष्टैर्बाह्यहेतोः पशुत्वात् ॥ २० ॥

दृतिहरणकरत्वमिति । दृतिहरणकर्तृत्वमन्यत्र मूषिकादौ पुंसि वा अन्यत्र वा वर्त्तमानमिदं दृतिहरणकरत्वं दृतिहरिरिति नोच्यत इति सम्बन्धः । पुरुषादौ विद्यमानं दृतिहर्तृत्व दृतिहरिशब्दवाच्यं न भवति प्रवृत्तिनिमित्ताभावादित्यर्थः । तर्हि कुत्र विद्यमानं तद्वाच्यमित्याकाङ्क्षायां पशौ विद्यमानमित्याह—अनधिकेति । पशुत्वान्न्यूनानतिरिक्तवृत्तीत्यर्थः । तत् दृतिहरणकर्तृत्वं तत्र विद्यमानस्य तद्वाच्यत्वे हेतुमाह—बाह्यहेतोरिति । बाह्यभूताद्धेतोः प्रवृत्तिनिमित्तात् ॥ २ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

अयमपि परमात्मा प्रत्यगात्मस्वभावो
वचनजनितबुद्धेः प्राक् स्वरूपे स्थितोऽपि ।
न खलु विषयभावं ध्वान्तविच्छेदवाचो
व्रजति हि तदुपाधेर्बुद्धिवृत्तेरभावात् ॥ २१ ॥

अयमिति । स्वरूपेऽविद्यानिवृत्त्यभिन्नप्रत्यगात्मस्वरूपे ध्वान्तविच्छेदवाचः अविद्यानिवृत्तिपदस्य तस्या ध्वान्तविच्छेदवाच उपाधेः प्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु निवृत्तिनाशादिशब्दोऽभाववाचकः कथं भावचैतन्यवाचक इत्याशङ्क्य केवलनाशादिशब्दस्याभाववाचकत्वेप्यज्ञानपदेन समस्तस्य तस्य वृत्त्युपाधिना भाववाचकत्वमेव नाभाववाचकत्वम्, प्रसिद्धा हि शब्दानां समासबलादर्थान्तरे वृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—

अज्ञानदाह इति नैकपदं समासा-
त्पूर्वोत्तरे खलु पदे पदतामुपेतः ।
ज्ञानोदयं तटगतं समुपाददान-
स्तस्मात्तमोहतिरवोऽत्र चिति प्रवृत्तः ॥ २२ ॥

अज्ञानदाह इति । दाहो नाशः नैकपदं स्वत इति शेषः । समासात् षष्ठीसमासात्पूर्वोत्तरे पदेऽज्ञानपदं नाशपदं च पदतामैकपद्यमुपेतः प्राप्तुतः ततः किं तत्राह—ज्ञानोदयमिति । 'तस्मादि'त्यादौसम्बन्धनीयम् । यतः समासवशादैकपद्यप्राप्तिः तस्मात्तमोहतिरवः अज्ञाननाशशब्दः ज्ञानोदयमखण्डाकारवृत्त्युदयं तटगतं तटस्थितं समुपाददानः सन् अत्र चित्ति केवलात्मनि विषये प्रवृत्त इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादिनाशादिपदानामभाववाचकत्वं न स्यात् तेषामपि केवलनाशपदादन्यत्वात्, न च तदिष्टमेवेति वाच्यम्, तथात्वे केवलनाशपदस्याभाववाचकत्वानुपपत्तेः, तस्याभावादिति चेत्सत्यम् । अत्र हि केवलात् समस्तस्याभावपदस्य जन्यपदात् समस्तपदस्य तस्यार्थान्तरवृत्तिरिवार्थान्तरवाचकत्वमविरुद्धमित्येतावन्मात्रं विवक्षितम् । वस्तुतस्त्वज्ञानवाचकपदेन समस्तस्य नाशादिपदस्यैव भाववाचकत्वमिति विवक्षितम् । अत एव तमोहतिरव इत्युक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

समासवशात् शब्दानामर्थान्तरे वृत्तिः कुत्र प्रसिद्धेत्याकाङ्क्षायां दतिहरिशब्द एवेत्याह—

अत्राप्यसौ दृतिहरिः पशुरित्यखण्डः
शब्दो न खल्वभिमतोऽवयवार्थयोगात् ।
धातुश्च वाचकतया हरतिः प्रसिद्धो
हीन्प्रत्ययश्च हरतेः परतः प्रसिद्धः ॥ २३ ॥

अत्रापीति । दृतिहरिः पशुरित्यत्रापीति सम्बन्धः । असौ शब्द इति सम्बन्धः । दृतिहरिशब्द इत्यर्थः । अखण्डः समासेनैकपद्यमापन्न एव सन्नभिमतः स्वार्थवाचकत्वेनाभिमतः नत्ववयवार्थयोगादित्यर्थः । दृतिहरिशब्दस्याप्यवयवार्थमनपेक्ष्याखण्डतयैव वाचकत्वं वक्तव्यम् । अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादित्याह—धातुरिति । हरतिः धातुरिति सम्बन्धः हृञ् हरण इति धातुः वाचकतया हरणवाचकत्वेन प्रसिद्धः । हरतिधातोः परतः प्रयुक्त इन्प्रत्ययश्च कर्तृवाचकत्वेन प्रसिद्धः । तथा चावयवार्थेनार्थवत्त्वे मनुष्यादावपि तच्छब्दप्रयोगः स्यात् । ततः समासादैकपद्येन विशिष्टार्थवृत्तिर्वक्तव्या तद्वदत्रापीत्यर्थः । तस्मादविद्यानिवृत्तिरात्मैवेति न विरुद्धमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

नन्वात्मज्ञानमुत्पन्नमविद्यां निवर्त्तयति उत्पद्यमानं वा । नाद्यः । ज्ञानमोक्षयोः समानकालीनत्वश्रुतिविरोधात् सहावस्थितयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावानुपपत्तेश्च । न द्वितीयः । कार्यकारणभावस्य पूर्वापरभावनियमादित्याशङ्क्य पक्षद्वयेपि न दोष इत्याह—

उद्यन्निरस्यति तमश्च तदुद्भवं च
वेदावसानवचनादथ चोदितः सन् ।
ऐकात्म्यवस्तुविषयोऽनुभवोऽत एव
कंचित्सहायमनपेक्ष्य निवर्त्तकोऽसौ ॥ २४ ॥

उद्यन्निति। उद्यन् जायमानः अथवेत्यनास्थायाम्। ऐकात्म्यवस्तुविषयोऽनुभव वेदावसानवचनादुद्यन् अथवोदितः सन् तमश्च तदुद्भवं च निरस्यतीति सम्बन्धः। न चोदितपक्षे उक्तदूषणावकाशः ज्ञानस्थितिकाले भवतोपि मोक्षस्य ज्ञानसमानकालीनत्वात् एकस्मिन् काले सहस्थित्यभावाच्च। नाप्युद्यन्पक्षे उक्तदोषावकाशः। अविद्यानिवृत्तिशब्देन हि वृत्तिसमानकालीनात्मैवोच्यते अन्यस्य तदभिधेयस्याभावात्। तत्समानकालीनत्वं च ज्ञानोत्पत्तिकालेपि संभवति। ज्ञानाभावेऽज्ञानानुवृत्तिः ज्ञानदशायां तु न तदनुवृत्तिरित्येनावतैवाविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यतोपचारात्। तदुक्तमाचार्यैः "तत्कैवल्यमतः साध्यमुपचारात् प्रचक्षत" इति भावः। अत एवान्यानपेक्षत्वमपि ज्ञानस्य फले संगच्छत इत्याह—अत एवेति। जायमानस्य जातमात्रस्य वा ज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वमतः शब्दार्थः सहायं कर्मादिलक्षणम्, असौ ऐकात्म्यवस्तुविषयानुभवः॥ २४॥

उत्पद्यमानस्योत्पन्नस्य वैकात्म्यविषयप्रकाशस्य तमोनिवर्तकत्वे सर्वानुभवसिद्धं दृष्टान्तमाह—

दीपस्तमस्तिरयतीह भवन्नुतस्वि
द्भूत्वा क्षणं(?)ह्यवधिमात्रमपेक्ष्य नात्र।
कश्चिद्विवादपदवीमुपयाति वादी
तद्वत्प्रतीच्यवगतौ तमसोऽपहन्त्र्याम्॥ २५॥

दीप इति। तिरयति तिरस्करोति निवर्त्तयतीत्यर्थः। इह लोके भवन् जायमानः। एतच्च प्रतीत्यनुरोधेनोक्तमुतस्वित् उतेत्यर्थः। अत्रास्मिन्नर्थे तथा च प्रकाशस्य स्वोत्पत्तौ स्वस्थितौ वा अन्यानपेक्षतया तमो नवर्त्तकत्वस्य लोकेऽविप्रतिपन्नत्वान्नात्र विवदनीय·

मिति दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति। प्रदीपवत् प्रतीच्यवगतौ प्रत्यग्विषयावगतौ तमसोपहन्त्र्यां तमसो निवर्त्तनशीलायामखण्डाकारवृत्तेरन्यानपेक्षतया तमोनिवर्त्तकत्वे न कश्चिद्विवदेदित्यर्थः। तथा चात्मविषयाखण्डाकारवृत्तिः प्रकाशः अन्यनिरपेक्षतया तमो निवर्त्तयति प्रकाशत्वात् प्रदीपवदिति विवक्षितम् ॥ २५ ॥

नन्वात्मधीरन्यसापेक्षा फलं प्रयच्छति साधनत्वात् यागवदिति प्रत्यनुमानमाशङ्क्य कारकत्वमुपाधिमभिप्रेत्याह—

उत्पत्तिरेव हि धिया स्वफलं प्रदातु-
माकाङ्क्षिता न च ततोऽपरमर्थनीयम् ।
यत्कारकं तदिह काङ्क्षति जन्ममात्रा-
दन्यन्न धीः किमपि काङ्क्षति जन्म लब्ध्वा ॥२६॥

उत्पत्तिरेव हीति। ततोऽपरमुत्पत्तेरन्यदिह स्वफलप्रदाने काङ्क्षति अपेक्षते अन्यद् दृष्टमदृष्टं वा व्यापारम् ॥ २६ ॥

भगवज्जैमिनीयसूत्रपर्यालोचनयापि न ज्ञानस्योत्पन्नस्य स्वफलेऽन्यापेक्षेत्याह—

प्रत्यक्षसूत्र इदमेव निवेदयिष्यन्
न्यायेन जैमिनिरुवाच विदग्धबुद्धिः ।
सत्संप्रयोग इति तत्र हि बुद्धिजन्म-
शब्दस्य नान्यदिह किंचन कृत्यमस्ति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षसूत्र इति। तत्संप्रयोग इति प्रत्यक्षसूत्र इति सम्बन्धः इदं ज्ञानस्य फलेऽन्यानपेक्षत्वमेत्रोवाचेति सम्बन्धः। निरूपयिष्यन् प्रत्यक्षलक्षणं निरूपयिष्यन् न्यायेन ज्ञानस्यापि स्वफले व्यापारापेक्षायां सोपि व्यापारः किं ज्ञानात्मकः उत् स्फुरणात्मकः। आद्येऽनवस्था द्वितीये तदेव फलं कुत्र व्यापारोऽपेक्ष्यत इति न्यायेन। ननु तस्मिन् सूत्रे सत्संप्रयोगे सति यद्बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमित्येतावन्मात्रं प्रतीयते नतु तत्रान्यानपेक्षत्वमपीत्याशङ्क्य सामर्थ्यात्तदपि प्रतीयत इत्याह—तत्र हीति। सूत्रे तत्र हि जन्मपदग्रहणसामर्थ्यादयमर्थः प्रतीयते तस्य प्रयोजनान्तराभावात्। अन्यथा या बुद्धिः सा प्रत्यक्षमित्येव प्रत्यक्षलक्षणं स्यात्। तावन्मात्रेणादुष्टत्वात्। तस्याज्जैमिनिः प्रत्यक्षज्ञानं स्वोत्पत्तिमात्रेण विषयाभिव्यक्तिहेतुरिति मन्यत इत्यर्थः। तथा चाखण्डाकारवृत्तिरन्यनिरपेक्षमेव सकलानर्थनिदानमज्ञानन्निवर्त्तयतीति सिद्धम् ॥ २७ ॥

ननु सा वृत्तिः केन निवर्त्यते किं स्वेनैव। उतान्येन नान्त्यः। अनवस्थानात्। नाद्यः स्वस्य स्वनिवर्तकत्वायोगादिति चेत् किं स्वस्य स्वनिवृत्तौ कारणत्वमित्यनुपपन्नमित्युच्यते किं वाह्यमात्रस्य। नाद्यः। पूर्वभावित्वेन प्रतियोगिनोपि स्वनिवृत्तौ कारणत्वस्य सर्वैरप्यङ्गीकारात् एतावदेवास्माभिः कल्प्यते आत्मसाक्षात्कारत्वेनापि वृत्तिः स्वनिवृत्तौ कारणमिति। न द्वितीयः। कारणाविद्यानिवृत्तेरपि कारणत्वात्। अथवा युगपदेव विद्याऽविद्यां निवर्त्तयति। अविद्या विद्यां न च तन्निवर्त्यस्य तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तिः लोकेऽपि दृष्टत्वादित्याह –

वेदान्तवाक्यजनिता मतिवृत्तिरेव

मुत्पत्तितः सकलमेव भवार्णवाम्बु।

पीत्वा स्वयं च खलु शाम्यति दग्धलोह-
पीतं यथाम्बु चितिमेव तु शेषयित्वा ॥ २८ ॥

वेदान्तेति । सकलं कारणसहितं तर्ह्यात्मनोपि निवृत्तिर्नेत्याह— चितिमेवेति । यथा लोहसम्बद्धो वह्निः स्वसंसृष्टजलं नाशयित्वा स्वयमपि तेनैव नश्यति तन्नाशे कारणान्तरानुपलब्धेः एवम- खण्डाकारवृत्तिलक्षणमहानलोपि चिन्मात्रशेषं यथा भवति तथा सविलासाविद्यावनं दग्ध्वा स्वयमपि तेनैव शाम्यति नश्य- तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु मुक्तेर्ज्ञानसाध्यत्वेप्यनित्यत्वप्रसङ्गो दुर्वारः तथाहि मुक्ति- रनित्या फलत्वात् स्वर्गवदित्याशङ्क्य तत्र सत्प्रतिपक्षमाह—

कूटस्थनित्यैव नु मुक्तिरेषा
विद्याफलत्वादिह यद्यदेवम् ।
तत्तत्तथा दृष्टमशेषमेव
यथा हि शुक्त्यादिपदार्थसंविद् ॥ २९ ॥

कूटस्थेति । अविकारिनित्येत्यर्थः । एव कारेण परिणामिनित्यत्वं वार्यते । विद्याफलत्वात्—प्रमाणफलत्वात् । इह लोके यद्यदेव विद्याफलं तत्तदशेषं तथैव दृष्टमिति सम्बन्धः । कूटस्थनित्यत्वेने- त्यर्थः । कुत्र दृष्टमित्यत्राह—यथा हीति । शुक्त्यादिपदार्थसंवित्- शुक्त्यादिपदार्थस्फुरणमर्थाच्चानित्यत्वानुमाने क्रियाफलत्वमुपाधि- रिति सूचितम् ॥ २९ ॥

ननु शुक्तिसंविदोपि प्रमाणजन्यत्वेनानित्यत्वात् दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्य परिहरति—

जन्मादिषड्भावविकारहीना
शुक्त्यादिवस्तूपनिविष्टसंवित् ।
न प्रागभावाद्यनुभूतिरस्याः
स्वतः प्रमाणादपि युज्यते हि ॥ ३० ॥

जन्मादीति । जायते अस्ति वर्द्धते परिणमते अपक्षीयते विनश्यतीत्येवं षड्भावविकाररहिता शुक्त्यादिवस्तूपनिविष्टसंवित् शुक्त्यादिगतस्फुरणं शुक्त्यादिसंविदः कूटस्थात्मरूपत्वात् प्रमाणान्वयव्यतिरेकयोश्च प्रमाविषयसम्बन्धाद्युपक्षयात् जन्यत्वे जडतया स्फुरणत्वानुपपत्तेश्च न सा जन्येत्यर्थः । किं च प्रागभावादिमत एवोत्पत्त्यादिकं संभवति । न च स्फुरणस्य प्रागभावसम्बन्धो विनाशसम्बन्धो वा शक्यावगमः । तथाहि किं स्फुरणप्रागभावादिस्तेनैव गृह्यते । उत तद्व्यतिरिक्तप्रमाणेन । नाद्यः । स्वप्रकाशस्यापि तस्य स्वसम्बन्धग्राहकत्वेन स्वसत्ताकाले प्रागभावविनाशयोरभावेन तद्ग्राहकत्वानुपपत्तेरित्याह—नेति । अस्याः शुक्तिसंविदः । न द्वितीय इत्याह—प्रमाणादपीति । स्वव्यतिरिक्तप्रमाणादपि प्रागभावाद्यनुभूतिर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

कुतो न युज्यत इत्याशङ्क्य किं प्रमाणेन संविदमबुद्ध्वा तत्प्रागभावं गृह्णाति उत बुद्ध्वा नाद्य इत्याह—

अबुध्यमानो नहि संविदं त-
त्सम्बन्धि किंचित्प्रतिपत्तुमीशः ।
न बुध्यमानोऽपि तथा तदा हि
न संविदेषा विषयत्वहेतोः ॥ ३१ ॥

अबुध्यमान इति। अजानन् पुरुष इतिशेषः। तत्सम्बन्धिसंवित्-सम्बन्धिकिंचित्प्रागभावादिसंविद् ग्रहणाभावे प्रागभावादेस्तदीयत्वग्रहानुपपत्तेर्विशेषणाविषयिण्या विशिष्टबुद्धेरदर्शनाच्चेति भावः। न द्वितीय इत्याह—न बुध्यमान इति। मानेनेति शेषः। संविदमित्यनुषङ्गः। संविदं प्रमाणेन जानन्नपि न तथा तत्सम्बन्धिकिंचित् प्रतिपत्तुं नेश इत्यर्थः। नन्वस्मिन्पक्षे विशेषणसंवित्ज्ञानसत्वात् कथं नेश इत्याशङ्क्य भवेदेवं यदि संविदः प्रमाणेन ग्रहणं संभवेत् तदेव न संभवति तथात्वे ज्ञानविषयत्वेन जडत्वापत्तेरित्याह—तदेति। संविदो ज्ञानविषयत्वे ॥ ३१ ॥

ननु तर्हि कूटस्थनित्यत्वानुमानेऽजन्यत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य तेनैव हेतुनास्यापि साधनात् साधनव्यापकत्वमित्यभिप्रेत्याह—

जन्या न मुक्तिर्घटते कुतश्चि-
द्विद्याफलत्वादिति पूर्वहेतोः।
यद्यद्धि जन्यं जगति प्रसिद्धं
तत्तन्न विद्याफलमम्बरादि ॥ ३२ ॥

जन्या नेति। मुक्तिर्न जन्या विद्याफलत्वात् शुक्तिसंविद्वदित्यर्थः। तत्र व्यतिरेकव्याप्तिमप्याह—यद्यदिति ॥ ३२ ॥

नन्वत्र कर्माजन्यत्वमुपाधिरित्याशङ्क्य तदप्यनेनैव साधयाम इत्याह—

मोक्षस्वरूपो विफलक्रियोऽसौ
विद्याफलत्वादिह यद्यदेवम्।

तत्तत्तथा दृष्टमशेषमेव

यथैव रज्ज्वादितमोनिवृत्तिः ॥ ३३ ॥

मोक्षस्वरूप इति । अविद्यानिवृत्तिलक्षणमुक्तिस्वरूपो ऽसावात्मा आत्मभिन्नाविद्यानिवृत्तिलक्षणमोक्ष इत्यर्थः । विफलक्रियः विफला-क्रिया यस्मिन् अविद्यानिवृत्त्यभिन्नात्मनि स तथोक्तः क्रियासाध्यो न भवतीत्यर्थः । अविद्यानिवृत्तेः कर्मसमुच्चितज्ञानसाध्यत्वेपि ज्ञान-फलत्वस्य विद्यमानत्वान्नान्यतरासिद्धिर्हेतोरिति ध्येयम् । एवं विद्याफलं तथा कर्मासाध्यत्वेन ॥ ३३ ॥

ननु मुक्तेः सायुज्यादिरूपत्वात्तस्य चोपासनादिक्रियासाध्य-त्वात्कथमक्रियाफलत्वमित्याशङ्क्याह अत एव न सायुज्यादेर्निःश्रेयसत्व-मित्याह—

सायुज्यादि विवादगोचरपदं निःश्रेयसं नो भवे-

त्कार्यत्वादिह यद्यदीदृशमदो निःश्रेयसं नेप्सितम् ।

यद्वत्कुड्यघटादि तादृशमिदं तस्मादिदं तादृशं

युक्तं कल्पयितुं न तद्विसदृशं तादृङ्न दृष्टं यतः ॥ ३४ ॥

सायुज्यादीति । सायुज्यपदेन वस्तुतोऽन्यस्य जीवस्य परेणैक्यम-त्यन्तं तत्सादृश्यं वा विवक्ष्यते आदिपदेन सालोक्यादिग्रहणम् । इह लोके ईदृशं कार्यम् अदस्तत् इदं सायुज्यादिकं च तादृशं कार्यं तस्मात्कार्यत्वात् इदं सायुज्यादि तादृशं कुड्यादिवदनिःश्रेयसं न तद्विसदृशमनिःश्रेयसकुड्यादिविलक्षणं कल्पयितुं न युक्तम् । अप्रयोज-कत्वं निराकरोति—तादृङ् न दृष्टमिति । कार्यं सन्निःश्रेयसं न दृष्टं यत इत्यर्थः । कार्यस्य घटादेः स्वर्गादेश्च निःश्रेयसत्वादर्शनात् दृष्टस्यैव

कल्पयितुं युक्तत्वाच्च। न सायुज्यादेः क्रियासाध्यस्य निःश्रेयसत्वं कल्पयितुं युक्तमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नन्वेष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति निःश्रेयसस्य साध्यत्वश्रवणात् कथं तन्निराकरणमिति चेत् तत्र किं जीवस्य परमात्मभावलक्षणन्निःश्रेयसं साध्यमुत भेदप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणम् आद्येपि किमुत्पद्यमानं परमात्मभावलक्षणं निःश्रेयसं सदुतासन्नोभयथापि सदसतोरात्मनरशृङ्गयोरिवोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह—

सदसदुद्भवनं न विमुक्तता
सदसदुद्भवनानुपपत्तितः।
सदसतोर्नशनं न विमुक्तता
सतसतोर्नशनानुपपत्तितः॥ ३५ ॥

सदसदुद्भवनमिति। सतो वाऽसतो वा परमात्मभावस्योद्भवनमुद्भवः न विमुक्तता सतो वाऽसतो वा उद्भवनानुपपत्तेरित्यर्थः। अत एव न सदसदात्मकत्वमपि तस्य संभवतीति ध्येयम्। द्वितीयेपि किं निवर्त्यमानो भेदः प्रपञ्चः सन्नसन्वा नोभयथाप्यात्मनरशृङ्गवत् सदसतोर्निवर्त्यत्वानुपपत्तेरित्याह—सदसतोरिति। नशनं नाशः अत एव सदसदात्मत्वमप्यनुपपन्नमिति ध्येयम् ॥ ३५ ॥

नन्वहंकारस्य चैतन्याभेदवदनिर्वचनीयस्यैव परमात्मभावस्योत्पत्तिरिति चेत्तत्राह—

न च तमोमयजन्म विमुक्तता
न हि तदिष्टमनिष्टतरं हि तत्।

न खलु कल्पितजन्म विमुक्तता
समुपगच्छति तद्वितथं यतः॥ ३६॥

न च तमोमयजन्मेति। अर्विचनीयस्योत्पत्तिः न मुक्तता। तत्रानङ्गीकारमेव दूषणमाह—न च तदिष्टमिति। तत्–अनिर्वचनीयजन्म, अङ्गीकारेपि दूषणमाह–अनिष्टतरं हि तदिति। तद्–अनिर्वचनीयजन्म। अनिष्टत्वमेव दर्शयति। न खल्विति। कल्पितजन्म-अनिर्वचनीयोत्पत्तिः तद्–अनिर्वचनीयजन्म। अनिर्वचनीयस्यावस्तुत्वेन मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गादित्यर्थः॥३६॥

नन्वनिर्वचनीयस्यैव भेदप्रपञ्चस्य निवृत्तिरिति चेत्तर्हि त्वदिष्टन्न सिद्ध्यति किन्त्वस्मदिष्टमेव सिद्ध्यतीत्याह—

अथ तमोमयविश्वविकल्पना-
विलयनात्मकमभ्युपगम्यते।
सकलदूषणजातविवर्जितं
तदिह मोक्षपदं न निवार्यते॥ ३७॥

अथेति। यदि मोक्षपदं मोक्षस्वरूपं तमोमयविश्वविकल्पनाविलयनात्मकमाविद्यकप्रपञ्चनिवृत्त्यात्मकमभ्युपगम्यत इति सम्बन्धः। तन्मोक्षस्वरूपं तथा चाविद्यानिवृत्तिस्वरूपत्वान्मुक्तेस्तस्याश्च नित्यात्मस्वरूपत्वेन क्रियासाध्यत्वानुपपत्तेर्न क्रियासाध्या सायुज्यादिमुक्तिः किं तु ज्ञानसाध्यात्माभिन्नाविद्यानिवृत्तिरेवेति भावः। तर्ह्यभिनिष्पत्तिश्रुतेः कोऽर्थ इति चेत् संप्रसादाभिधेयत्वंपदार्थतत्पदार्थपरिज्ञानेन वाक्यार्थस्वरूपपरिज्ञानमेवेति गृहाण। अन्यथा मुक्तेः मोक्ष्यमाणसंप्रसादपदाभिधेयजीवस्वरूपत्वाभिधायित्वेन रूपेणेत्येतद्विरोधादिति द्रष्टव्यम्॥ ३७॥

नन्वविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वेऽप्यनुपपत्तिस्तुल्या तथा हि। किं ज्ञानमविद्यां सर्वात्मना निवर्त्तयति उत सावशेषम् नाद्यः। सद्य एव शरीरपातप्रसङ्गेन जीवन्मुक्तिशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न द्वितीयः अज्ञानविरोधिनो ज्ञानस्य सावशेषं तन्निवर्तकत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याद्यौ प्रथमं पक्षमादत्ते—

सम्यग्ज्ञानविभावसुः सकलमेवाज्ञानतत्संभवं
सद्यो वस्तुबलप्रवर्त्तनमरुद्व्यापारसंदीपितः।
निर्लेपेन हि दंदहीति न मनागप्यस्य रूपान्तरं
संसारस्य शिनष्टि तेन विदुषः सद्यो विमुक्तिर्ध्रुवा ॥ ३८ ॥

सम्यग्ज्ञानेति। सम्यग्ज्ञानमात्मसाक्षात्कारः स एव विभावसुः वह्निः वस्तुबलप्रवर्त्तनमरुद्व्यापारसंदीपितः सन्नित्यर्थः। सद्यः स्वसत्ताकाल एव सकलमेवाज्ञानतत्कार्यसकलमपि निर्लेपेन निरवशेषेण सर्वात्मनेदं च दन्दहीतीति पङ्क्त्यर्थस्य विवरणम्। निरवशेषमित्येतदेव व्यतिरेकमुखेनाह—न मनागिति। अस्याज्ञानतत्कार्यलक्षणस्य संसारस्य मनागीषदपि रूपान्तरं न शिनष्टि परिशिनष्टि। फलितमाह—तेनेति। येन सर्वात्मना ज्ञानादज्ञानतत्कार्यदाहस्तेन सद्यः ज्ञानकाल एव विमुक्तिः विशेषेण मुक्तिः विदेहमुक्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वेवं सति तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति विदुषोपि प्रतीक्षाप्रदर्शकं जीवन्मुक्तिशास्त्रं पीड्येतेति चेत्तत्राह—

जीवन्मुक्तिप्रत्ययं शास्त्रजातं
जीवन्मुक्ते कल्पिते योजनीयम्।

तावन्मात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तेः

सद्यो मुक्तिः सम्यगेतस्य हेतोः ॥ ३९ ॥

जीवन्मुक्तिप्रत्ययमिति। जीवन्मुक्तेः प्रत्ययो येन तत्जीवन्मुक्तिप्रत्ययं जीवन्मुक्तिप्रतिपादकमित्यर्थः। तावन्मात्रेण कल्पितजीवन्मुक्तिप्रतिपादनमात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तेः। जीवन्मुक्तिशास्त्रस्येति शेषः। तस्य हेतोः तस्माद्धेतोः। एतदुक्तं भवति। शास्त्रं हि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकं विद्यामुक्त्योः समानकालीनत्वमेव दर्शयति तत्र च कस्यचित्पुरुषस्य विद्यायाः मरणकालीनत्वनियमाभावात् कथं विद्यानन्तरमेव विमुक्तिरिति शङ्का माभूदिति जीवतोपि विद्यामङ्गीकृत्य अमानित्वादिमुक्तधर्मयोगेनोपचारान्मुक्तिं बोधयति न तु सावशेषनाशेन मुख्यां मुक्तिं तावन्मात्रेणैव तस्य शास्त्रस्यार्थवत्त्वसंभवान्न्यायविरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहस्यानुचितत्वान्न्यायविरोधश्च ज्ञानस्याविद्यकभेदप्रपञ्चमात्रविरोधिनः सावशेषतया तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तिरेव। ननु प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धत्वात् ज्ञानं शरीरादि न निवर्त्तयतीति चेन्न। कारणाविद्यानिवृत्तौ कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः। ननु तदानुगुण्येन कारणमपि किंचिदवशेषयति तदंशे प्रारब्धकर्मणा ज्ञानस्य प्रतिबद्धत्वादिति चेत् भवेदेवं यदि प्रारब्धं कर्म विद्येत तदेव नास्ति तस्याप्यविद्याकार्यत्वेन ज्ञानेन निवृत्तत्वात्। ननूपजीव्यत्वात् प्रारब्धकर्म न ज्ञानं निवर्त्तयतीति चेत्। किं ज्ञानं स्वोत्पत्तौ प्रारब्धकर्मोपजीवति किं वा स्वस्थितौ, अथवा स्वकार्ये। नाद्यः ज्ञानस्य दृष्टप्रमाणफलत्वेनादृष्टोपजीवित्वाभावात्। न द्वितीयः। ज्ञानस्य स्वाश्रये त्रिक्षणावस्थायित्वेन तेन विनापि तदुपपत्तेः। न तृतीयः। ज्ञानकार्यतमोनिवृत्तौ तदनपेक्षणात्। ननु ज्ञानस्य देहजन्यत्वात् तस्य च प्रारब्धाधीनत्वात् परम्परया ज्ञानं प्रारब्धमुपजीवतीति चेत् तर्हि विद्याया अपि तादृशोपजीव्यत्वसंभवेनाणुमात्रस्याप्यनिवृत्तिप्रसङ्गात्। नन्व

विद्यासाधारणकारणमिति चेत्तर्हि देहप्रारब्धयोरपि तत्समानं श्रुतिरपि "क्षीयन्ते चास्य कर्माणी"त्यविशेषेण कर्मक्षयं दर्शयति तस्माद्विद्यायाः स्वोदयमात्रेण निरवशेषसंसारमूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वात् न कथंचिदपि जीवन्मुक्तिशास्त्रं स्वार्थपरमिति न तत्पीडेति ॥ ३९ ॥

ननु न्यायविरोधेन जीवन्मुक्तिशास्त्रस्य स्वार्थपरत्वाभावो वर्णयितुं न शक्यः न्यायविरोधस्य परिहर्त्तुं शक्यत्वात्। तथा हिअप्रतिबद्धं हि ज्ञानं स्वकार्यं जनयति अन्यथा विचारं विनोत्पन्नज्ञानस्याप्यविद्यानिवर्त्तकत्वप्रसङ्गात् प्रतिबन्धश्च क्वचित् कश्चिद्भवति। देवदत्तकरदाहप्रतिबन्धककर्मणो यज्ञदत्तकरदाहप्रतिबन्धकत्वादर्शनात् ज्ञानं चारब्धकर्मणा प्रबलेन प्रतिबद्धं कथमविद्याया सर्वात्मना नाशं जनयेत्। ननु प्रारब्धकर्मणः प्रतिबन्धकत्वमेव न संभवतीतिचेत् किं क्वचिदपि प्रारब्धं कर्माप्रतिबन्धकं किं वा ज्ञान एव। नाद्यः—क्षुद्रस्यापि प्रारब्धकर्मणः महत्तरानारब्धकर्मप्रतिबन्धकत्वदर्शनात्, अन्यथा राजन्यादिदेहे वर्त्तमानस्याश्वमेधादिकमनुतिष्ठतस्तदानीमेव तत्फलभोगप्रसङ्गात्, अनेकदेहारम्भकस्य च कर्मणः केषु चिद्देहेष्वारब्धेषु तस्यैव नियमेन देहान्तरारम्भकत्वदर्शनाच्च, अन्यथा विद्यायाश्चरमदेहभाविन्या मध्ये कर्मान्तरव्यवधानेन च चरमदेहासंभवात् कस्यापि मुक्त्यर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, चरमदेहो हि एकस्मादेवानेकफलात् कर्मणोयद्देहानन्तरं देहान्तरं नारभ्यते स एव तत्र च देहे विद्योत्पत्यर्थं श्रवणादिप्रवृत्तिः तदारम्भककर्मफलमध्ये कर्मान्तरव्यवधानाभावनिश्चय एव संभवति अन्यथा तद्देहस्य कल्पान्तरानन्तरभावित्वशङ्कया श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तस्मान्न प्रारब्धन्न किंचिदपि प्रतिबध्नातीति वक्तुं शक्यम्। द्वितीये किं प्रारब्धस्य विद्याप्रतिबन्धकत्वे तस्याः स्वसमानकालीनमुक्तिसाधनत्वं श्रुत्या त्यज्यत इत्युच्यते। अथवा विद्याया विद्यात्वादेव प्रतिबध्यत्वानुपपत्तिरिति। न द्वितीयः। विद्यात्वस्याकिंचित्करत्वात् असंभावनादिभिस्तस्याप्रतिबध्यत्व-

दर्शनाच्च । न प्रथमः । अस्माभिरपि विद्यासमकालमेवाविद्यानिवृत्त्यङ्गीकारात् । कथं तर्हि जीवन्मुक्तिरिति चेन्न—प्रारब्धप्रतिबन्धबलेनाविद्यालेशवशात्तदुपपत्तेः । तस्मात्तस्य तावदेव चिरं भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिशास्त्रानुरोधेन विदुषोऽपि किंचत्कालं देहावस्थितिरस्तीति पूर्वस्मिन्नरुच्या पक्षान्तरमाह—

यद्वा विद्वद्गोचरं योजनीयं

तस्याविद्यालेशवत्त्वोपपत्तेः ।

तस्याभीष्टा निर्निमित्ता निवृत्ति-

र्यद्वा विद्यासंततिर्हेतुलेशः ॥ ४० ॥

यद्वेति । योजनीयं जीवन्मुक्तिशास्त्रमिति शेषः । तस्य विदुषः । ननु स लेशः केन निवर्त्यते किंज्ञानेन उतान्येन केनचित् । नाद्यः ज्ञानस्य तत्समानकालीनस्य तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तेः । देहवियोगकाले ज्ञानसद्भावनियमाभावाच्च । न द्वितीयः—तददर्शनादित्याशङ्क्य भावरूपनिवृत्तिकारणाभावेऽप्यभावरूपं तदस्तीत्याह—तस्येति । लेशस्य निर्निमित्ता भावरूपनिमित्तहीनेत्यर्थः । यथा स्वर्गानुकूलतया कल्पितस्यापूर्वस्य तत्कार्यस्वर्गभोगविनाश्यत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । नन्वनादिसिद्धाविद्यालेशस्य कथं प्रारब्धनाशमात्रान्निवृत्तिः भावरूपमपि तन्निवृत्तिकारणं किंचिद्वक्तव्यमित्यभिनिविशमानं प्रति तदपि किंचिद्वक्तुं शक्यत इत्याह—यद्वेति । विद्यासंततिः संतन्यमानविद्यासंस्कार इति यावत् । हेतुलेशः अल्पकारणं लेशनिवृत्ताविति शेषः । हेतुलेशमिति पाठे तु विद्यासंततिः हेतुलेशं हेतोरज्ञानस्य लेशं प्रतिनिवर्त्तिकेत्यध्याहारेण योजनीयम् । अस्मिन् पक्षे संस्कारद्वाराविद्यानिवर्त्यत्व लेशस्येति द्रष्टव्यम् । संस्कारश्चाविद्यालेशात् तन्नाशेन वा विनश्यति । ननु विद्यासंस्कारस्यापि लेशसमानकालीनस्य कथं

तन्निवर्त्तकत्वमिति चेन्न । निवर्त्यसमानकालीनस्यापि प्रतिबन्धकक्षये तन्निवर्त्तकत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ ४ ॥

ननु कोऽयमविद्यालेशः किमविद्यैव किंवा अविद्याया अंशः नोभयथापि जन्मान्तरलक्षणानर्थहेत्वविद्यायास्तदंशस्य वा अनुवृत्तत्वे मुक्तेः अनुपपत्तेरित्याशङ्क्य अत एव न तदुभयमपि किन्तु प्रारब्धफलमात्रसम्पादनपटीयानवस्थाविशेष एव लेश इत्याह --

जीवन्मुक्तिव्यापृतेः प्रापको य-

स्तस्याविद्यालेशगन्धादिभाषा ।

नाविद्याया नापि भागस्य तस्या-

स्तस्मिन्पक्षे दुर्घटत्वाद्विमुक्तेः ॥ ४१ ॥

जीवन्मुक्तीति । जीवन्मुक्त्यवस्थायां या व्यापृतिः देहयात्रानुकूला तस्याः प्रापको हेतुः यः अवस्थाविशेषस्तस्यावस्थाविशेषस्यैवाविद्यालेशगन्धादिभाषा—अविद्यालेश इत्यविद्यागन्ध इति आदिपदेनाविद्याच्छायेति संज्ञा नत्वविद्यायाः नापि तस्याः अविद्याया भागस्य जन्मान्तरसम्पादनसामर्थ्यांशस्य तत्रोभयत्रापि हेतुः—तस्मिन्पक्ष इति । जीवन्मुक्तेरप्यनर्थहेत्वविद्यायास्तद्भागस्य वानुवृत्तिपक्षे विमुक्तेर्विदेहमुक्तेरेव दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु भाष्यकारैः संस्कारवशात्किंचित्कालं शरीरादिप्रतिभासोनुवर्तत इति संस्कारस्यैव जीवन्मुक्तिहेतुत्वमुक्तं तत्कथमवस्थाविशेषस्य तद्धेतुत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य संस्कारशब्देनापि बाधिताविद्यापरपर्यायावस्थाविशेष एवोच्यत इति तद्ग्रन्थपूर्वापरपर्यालोचनया ज्ञातव्यमित्याह —

गन्धच्छायालेशसंस्कारभाषा
विज्ञातव्या भाष्यकारीयतन्त्रे ।
स्वाविद्याया बाधितायाः प्रतीतिः
पौर्वापर्येणार्थमालोच्य बुद्ध्या ॥ ४२ ॥

गन्धच्छायेति । भाष्यकारीयतन्त्रे भाष्ये बुद्ध्या पौर्वापर्येणार्थमालोच्य प्रतीतेरात्मसाक्षात्काराद्बाधितायाः अविद्याया एव गन्धच्छायालेशसंस्कारभाषा गन्ध इति छायेति लेश इति संस्कार इति च भाषा विज्ञातव्येति सम्बन्धः। भाष्यकारो हि अकर्त्रात्मबोधो मिथ्याज्ञानबाधेन कर्माण्युच्छिनत्ति बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवदिति बाधितानुवृत्त्यैवाज्ञानस्य शरीरादिप्रतिभासहेतुत्वं दर्शयति अविद्यायाश्च बाधितानुवृत्तिर्नाम उक्तावस्थाविशेष एव । तथा च संस्कारादिशब्दैरविद्यावस्थाविशेष एवोच्यत इति न किंचिदनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु मुक्तावप्यविद्यालेशेन संसारदर्शनमित्येतदत्यन्तं व्याहतमिति चेत् किमेवं वदतो जीवन्मुक्तिरेव नास्तीति विवक्षा किं वा तस्य संसारदर्शनं नास्तीति। अथवा अविद्यादिलेशो नास्तीति न सर्वथापि सर्वस्यापि विद्वदनुभवसिद्धत्वादित्याह—

जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति प्रतीते-
र्द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीतेः।
द्वैतच्छाया रक्षणायास्तिलेश-
स्तस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥ ४३ ॥

जीवन्मुक्तिस्तावदिति । द्वैतच्छायेत्यनेन देहादिद्वैतस्य बन्धकरत्वराहित्यमुक्तम्। तत्र जीवन्मुक्तौ द्वैतच्छायारक्षणाय द्वैतच्छायानिर्वाहाय

कारणं विना कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः। लेशः अविद्यालेशः, तस्मिन्नर्थे-लेशोऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे ॥ ४३ ॥

ननु ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेणाविद्यामात्रविरोधिना सकलसंसारनिदानाज्ञाने निवृत्ते कथं विदुषि तदनुवृत्तिः। न च विद्यायाः शेषप्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धत्वान्न सर्वात्मना विद्यानिवर्त्तकत्वमिति वाच्यम् प्रारब्धस्याप्यविद्याकार्यत्वेन क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति निवृत्तिप्रतिपादनात् निवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः। न च सा श्रुतिः प्रारब्धेतरकर्मविषयेति वाच्यम्। एवमप्यविद्यालेशनिवृत्तिप्रसङ्गात्। प्रतिबन्धकविगमे तस्मादेव वा तज्जातीयाद्वा कारणात् कार्योत्पत्तिनियमादित्याशङ्क्य न तत्प्रतिबन्धबलाद्विद्यायाः सर्वात्मनाऽविद्यानिवर्त्तकत्वाभावं ब्रूमः किन्तु सर्वात्मना विरोधाभावादेव विरोधो हि कार्यबलकल्प्यः यथाकार्यमेव वक्तव्यः विदुषि च द्वैतच्छायानुवृत्तिश्रुतिस्मृतिविद्वदनुभवसिद्धा। तथा च तत्कारणत्वेनाविद्यालेशस्यापि वक्तव्यत्वान्न विद्याया अविद्यालेशेन विरोधः किन्त्वंशान्तरेणैवेति न किंचिदनिष्टमित्यभिप्रेत्याह --

ब्रह्मात्मत्वं सान्तरायं पुरस्ता-
द्बोधोत्पत्तौ ध्वस्तमोहान्तरायम्।
यद्यप्येवं द्वैतलेशानुवृत्तेः
प्रत्यक्षत्वान्मोहलेशोऽभ्युपेयः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मात्मत्वमिति। सान्तरायं सव्यवधानमविद्यावृतमिति यावत् पुरस्ताद्बोधोत्पत्तेः पूर्वं ध्वस्तमोहान्तरायं निवृत्ताविद्याव्यवधानं यद्यपि ब्रह्मात्मत्वं पुरस्तादविद्यावृतं सद्बोधोत्पत्तौ निवृत्ताविद्यं भवति। एवमेवमपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तस्माज्जीवन्मुक्तिशास्त्रस्य प्रतीयमानार्थे बाधकाभावात् प्रामाण्यं सुदृढमित्युपसंहरति—

तस्माज्जीवन्मुक्तिरूपेण विद्वा-
नारब्धानां कर्मणां भोगसिद्ध्यै।
स्थित्वा भोगं ध्वान्तगन्धप्रसूतं
भुक्त्वात्यन्तं याति कैवल्यमन्ते ॥ ४५ ॥

तस्मादिति। ध्वान्तलेशानुवृत्तिस्तच्छब्दार्थः ध्वान्तगन्धप्रसूतं अज्ञानलेशकार्यम् अत्यन्तं- निरवशेषम्, अन्ते-प्रारब्धभोगक्षये ॥ ४५ ॥

उक्तेऽर्थे प्रमाणत्वेन श्रुतिं दर्शयति—

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देव एकः।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावा-
द्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ४६ ॥

क्षरमिति। नश्वरं तस्येश्वरस्य योजनम्—ब्रह्माभेदसाक्षात्कारः। अन्ते-प्रारब्धकर्मक्षये, विश्वमायानिवृत्तिः-प्रतिभासिकमायाया अपि निवृत्तिः, तस्मान्मुक्तेः ज्ञानसाध्यत्वेनुपपत्त्यभावाज्ज्ञानसाध्याविद्या-निवृत्तिरेव मोक्षः न तु क्रियासाध्यसायुज्यादिरिति भावः ॥ ४६ ॥

ननु तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादिना-मुक्तेरर्चिरादिमार्गगमनादिसाध्यत्वं प्रतीयते कथं ज्ञानसमानकालीनत्वमितिचेन्न—तस्याः श्रुतेर्निर्गुणविद्याविषयत्वाभावात् किमत्र प्रमाणमिति चेद् ब्रह्मादीनां मुक्तिश्रवणान्यथानुपपत्तिरित्याह—

ब्रह्मादीनामस्ति मुक्तिःश्रुतिभ्य-
स्तेषामेषा नार्चिराद्या गतिर्वः।
तस्मादस्या निर्गुणब्रह्मविद्या-
सम्बन्धित्वं नैषितव्यं भवद्भिः॥ ४७॥

ब्रह्मादीनामिति। हिरण्यगर्भविराट्प्रभृतीनां श्रुतिभ्यः सहायमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमि तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत इत्यादिश्रुतिभ्यः ब्रह्मणा सह ते सर्वे इत्यदिस्मृतेश्चेति द्रष्टव्यम्। ननु ब्रह्मादीनां मुक्तिरस्तीत्येतावता कथं मुक्तेर्गमनादिसाध्यत्वाभावः तत्राह—तेषामिति। ब्रह्मादीनां वः युष्माकं मतेपीत्यर्थः। ब्रह्मादीनामपि हि विद्यया मुक्तिः श्रूयते स्मर्यते च न च तेषां भवन्मतेप्यर्चिरादिमार्गगमनमस्ति स एतान् ब्रह्म गमयतीति श्रुत्या मार्गस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तत्वावगमात् कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेरितिपरमर्षिसूत्राच्चेत्यर्थः। फलितमाह—तस्मादिति। ब्रह्मविद्ब्रह्मादीनां गत्यसंभवस्तच्छब्दार्थः अस्या-अर्चिरादिगतेः॥ ४७॥

किं च परविद्यावतः प्राणोत्क्रान्तिनिषेधबलादपि नार्चिरादिमार्गश्रुतेर्निगुणविषयत्वमित्याह—

प्राणोत्क्रान्तिर्नास्ति मूर्धन्ययैषां
नाड्या तस्माद्यत्र यत्रैव विद्या।
तत्रैव स्यान्मुक्तिरित्यभ्युपेयं
गत्युत्क्रान्ती तेन विद्यान्तरेषु॥ ४८॥

प्राणोत्क्रान्तिरिति। मूर्धन्यया मूर्धसम्बन्धिन्या नाड्येति सम्बन्धः सुषुम्ना नाड्येत्यर्थः एषां निर्गुणविद्यावतां न तस्य प्राणाः उत्क्राम-

न्तीत्यादिना परब्रह्मविदुषः शारीराद्बहिः प्राणोत्क्रान्तेर्निषिद्धत्वात्त-दभावे चार्चिरादिमार्गासंभवात् तयोर्ध्वमायन्निति तस्यास्तदधीन-त्वावगमात् न परलोकगमनादिसाध्या मुक्तिः किं तु यत्र ब्रह्मविद्या तत्रैव तत्काल एव ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिः ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति अत्र ब्रह्म समश्नुत इत्यादिश्रुतेरित्याह— तस्मादिति। यत्र यस्मिन्देहेऽर्चिरादिगतेः प्राणोत्क्रान्तेश्च श्रूयमाणायाः का गतिरित्याशङ्क्याह—गत्युत्क्रान्तीति। निर्गुणविद्यायां गत्याद्यभावस्त-च्छब्दार्थः विद्यान्तरेषु सगुणविद्यासु ॥ ४८ ॥

इतोपि केवलविद्यासाध्या मुक्तिरित्याह —

देवादीनां नास्ति कर्माधिकारो
विद्या तेषां केवला मुक्तिहेतुः।
पारम्पर्यात्कर्मणामुक्तहेतो-
र्विद्याङ्गत्वं सर्ववर्णाश्रमाणाम् ॥ ४९ ॥

देवादीनामिति। देवादीनामपि मुक्तिः श्रूयते न च तेषां कर्मास्ति। उपनयनाद्यभावेन कर्माधिकाराभावात् अस्ति च देवताधिकरण-न्यायेन विद्यायामधिकारः अतस्तेषां केवलविद्ययैव मुक्तौ तन्न्या-येनेतरेषामपि सैव मुक्तिहेतुरित्यर्थः। तर्ह्यस्माकमपि न कथमपि कर्मापेक्षा स्यात्। देवादिष्वदर्शनादित्याशङ्क्यास्माकं शुद्धिद्वारा पर-म्परयोपयोगात्तदपेक्षा देवानां तु न तथा तेषां स्वतः शुद्धाशयत्वात्। न ह वै देवान् प्रायं गच्छतीति श्रुतेस्तेषामपि जन्मान्तरीयकर्मणो वा मुक्त्युपपत्तेरित्याह—पारम्पर्यादिति। कर्मणां पारम्पर्येण मुक्तिहेतु-त्वाद्विद्याङ्गत्वमित्यन्वयः। वर्णाश्रमेति देवानामप्युपलक्षणम् ॥ ४९ ॥

ननु कर्माधिकृतानामस्माकं कर्माणि मुक्तिसाधनान्येव किं न स्युरिति चेन्न। मुक्तेः साधनवैचित्र्येण वैचित्र्यप्रसङ्गात्। न च तेषां

मुक्तिहेतुत्वे प्रमाणमपि दृश्यते । ननु दृश्यते हिरण्यदामृतत्वं भजन्ते । कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति चेत्सत्यम् । मुक्तिहेतुत्वमात्रं श्रूयते न तु साक्षात् परम्परया तु तद्धेतुत्वे अस्ति प्रमाणमित्याह—

पारम्पर्यं शुद्धिहेतुत्वहेतो-
र्यज्ञादीनां श्रूयते स्मर्यते च ।
साक्षादेषां मोक्षहेतुत्वमेव-
मन्विच्छन्तोऽप्यागमान्न प्रतीमः ॥ ५० ॥

पारम्पर्यमिति । शुद्धिहेतुत्वहेतोः शुद्धिहेतुत्वाद्धेतोः शुद्धीतिविविदिषाया अप्युपलक्षणम् श्रूयते तमेतमित्यादौ स्मर्यते "योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये । कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते । वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः । श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतव" इत्यादौ तस्मान्निरस्तनिखिलानर्थव्रातनिरतिशयानन्दचैतन्यात्मकब्रह्मतयावस्थानमेव मोक्षः स च विद्यामात्रसाध्य इति सिद्धम् ॥ ५० ॥

अयं चार्थः सकलश्रुतिस्मृतिन्यायकोविदभगवद्भाष्यकारेणैव दर्शितो मुमुक्षुवे तुभ्यमुपदिष्टः न तूत्प्रेक्षामात्रकल्पित इति शिष्यविश्वासार्थं संप्रदायमूलनां दर्शयति—

इति बहुश्रुतभाषितमुच्चकैः
श्रुतिशिरोवचनानुगतं महत् ।
समुपदिष्टमिदं कृपया मया
प्रियमतीव हितं च मुमुक्षवे ॥ ५१ ॥

इतीति। अथवा शारीरकार्थविषयावगतिप्रधानमित्युपक्रम्य स्वतन्त्रप्रकरणकरणे प्रक्रमाननुगुणता स्यादित्याशङ्क्य नेदं स्वतन्त्रं प्रकरणं किन्तु भाष्यार्थब्रह्मसंस्पर्शित्वात्तदर्थावगतिप्रधानमेवेति प्रक्रमैकरूपं प्रदर्शयन्नुपसंहरति इतीति। इति अनेन प्रकारेण समन्वयादिप्रदर्शनपूर्वकमित्यर्थः। बहुश्रुतभाषितं बहुश्रुतो भगवान भाष्यकारः तेन भाषितम्। उच्चकैः स्पष्टं श्रुतिशिरोवचनानुगतमित्यनेन भाष्यकारप्रणीतामरुकादिवन्न मूलप्रमाणशून्यं किन्तु प्रमाणमूलमेव अत इदमत्यन्तं श्रद्धेयमिति सूचितम्। अथवा तत्त्वमादिश्रुतिवाक्यार्थस्यैव मया व्युत्पादितत्वात् तस्यैव च भाष्यार्थत्वादयमपि भाष्यार्थ एवेति सूचितं महत् ब्रह्म तस्योपदेशविषयत्वे हेतुः प्रियमिति स्वर्गादिभ्यो वैलक्षण्यमाह—अतीव हितमिति। अथवा भाष्योक्तमपि श्रुतिवचोनुगतमप्यल्पप्रयोजनं चेन्न मुमुक्षूपादेयं तत्राह अतीव हितमेतादृशब्रह्मोपदेशे स्वस्य प्रवृत्तिबीजं दर्शयन्नद्यतनानपि गुरून् शिक्षयति कृपयेति। नित्यवत् स्वानन्दतृप्तेन मया कृपयैव तुभ्यमुपदिष्टं न द्रविणादिलोलुपतयेत्यर्थः ॥५१॥

एवं परमकृपालुनाचार्येण सप्रमाणकं सोपपत्तिकं ससाधनं सप्रयोजनं च तत्त्वमादिवाक्यार्थे ब्रह्मात्मैक्योपदिष्टे शिष्योपि गुरूपदिष्टार्थमनुभवन् कृपयोपदेष्टुराचार्यस्यारण्यरुदितशङ्कया खेदो माभूदिति प्रकरणार्थोपसंहारव्याजेन स्वस्य तदुपदिष्टब्रह्मविद्याफलप्राप्तिप्रदर्शनेनैव तं तोषयतीत्यभिप्रेत्याह—

एवं समन्वयविरोधनिरासविद्या-
निष्पत्तिसाधनफलानि गुरोः क्रमेण।
विज्ञाय वेदफलमात्मनि सर्वमेव
पश्यन्नुवाच कृतकृत्यमतिः स शिष्यः ॥ ५२ ॥

एवमिति । समन्वयश्च विरोधनिरासश्च विद्यानिष्पत्तिसाधनं च फलं चेति तथोक्तानि अनेनाध्यायचतुष्टयार्थः क्रमेण दर्शितः । गुरोरिति पञ्चमी । गुरोः सकाशादित्यर्थः । वेदफलं वेदजन्यज्ञानफलं ब्रह्मभावमिति यावत् तस्यैव सर्वरूपत्वात् सर्वमित्याह । यद्वा पुरुषार्थ-पर्यवसायिवेदफलस्वर्गादिसुखस्य सर्वस्याप्यनवधिकात्मानन्दलेश-त्वात् तादृशात्मानन्दप्राप्तौ तदंशरूपस्वर्गादिसुखं सर्वं तत्रैवान्तर्भूत-मित्याह वेदफलमिति । वैदिकं सर्वं फलमित्यर्थः । अत एव कृतकृत्यमतिः कृत्यं सर्वं कृतमिति मतिर्यस्य स तथोक्तः । श्रूयते हि परिपूर्णानन्दात्म-ज्ञानात्कृतकृत्यता "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेदि"त्यादौ । स्मर्यते च "आत्मलाभान्न परं विद्यत" इति ॥ ५२ ॥

शिष्यस्य वचनमेवाह—

विद्याविग्रहमग्रहेण पिहितं प्रत्यञ्चमुच्चैस्तरा-
मुत्कृष्योत्तमपुरुषं मुनिधिया मुञ्जादिषीकामिव ।
कोशात्कारणकार्यरूपविकृतात्पश्यामि निःसंशयं
क्वासीदस्ति भविष्यति क्व नु गतः संसारदुःखोदधिः
॥ ५३ ॥

विद्याविग्रहमिति । चैतन्यस्वरूपमग्रहेण पिहितं देहादिविलक्षण-स्तत्साक्षिस्वप्रकाशस्वरूप एवाहमित्यज्ञानेनावृतमुत्तमपुरुषं परमात्म-भूतं प्रत्यञ्चं मुनिधिया मननादिसंस्कृतधिया कारणकार्य-रूपविकृतात् कारणरूपाज्ञानात् कार्यरूपाद्विकाराच्च कोशात् कोश-वदाच्छादकीभूतान्नप्राणमनोविज्ञानानन्दमयादुच्चैस्तरां स्पष्टमुत्कृष्य विविच्य पश्यामीति सम्बन्धः । विवेचने दृष्टान्तः—मुञ्जादिषीकामिवेति ।

मुञ्जस्तृणविशेषः पूर्वमपि प्रत्यगात्मदर्शनमस्तीति ततो वैलक्षण्यमाह निःसंशयमिति । एताद्दशानुभवफलमनर्थनिवृत्तिमपि दर्शयति—कासीदस्तीति ॥ ५३ ॥

एवं त्वंपदलक्ष्यानुभवं तत्फलसंसारनिवृत्तिं च प्रदर्श्य इदानीं तत्पदलक्ष्यानुभवं तत्फलपरमानन्दावाप्त्यादिकं च दर्शयति—

पश्यामि चित्रमिव सर्वमिदं द्वितीयं
तिष्ठामि निष्कलचिदेकवपुष्यनन्ते ।
आत्मानमद्वयमनन्तसुखैकरूपं
पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपञ्चम् ॥ ५४ ॥

पश्यामीति । चित्रम्—आश्चर्यं तत्र हेतुः—कूटस्थेति । असङ्गकूटस्थचैतन्यैकरसमपि स्वतो गगनप्रसूनायमानमिदं द्वैतमभूदिति चित्रमित्यर्थः। अनन्ते—अपरिच्छिन्ने। ननु परिच्छिन्नस्य तव कथमपरिच्छिन्नरूपत्वं तत्राह—आत्मानमिति । आत्मत्वादेव परिच्छिन्नतायाः कल्पितत्वात्तस्याश्चानवच्छिन्नानन्दात्मज्ञानेन निरस्तत्वान्नोक्तदोष इत्यर्थः–तर्हि कथं प्रपञ्चप्रतीतिः लेशानुवृत्त्येत्याह–दग्धरशनामिति । रशना रज्जुः यद्वा चित्रमिवार्थक्रियाशून्यं तस्यैव व्याख्या दग्धरशनामिति ॥ ५४ ॥

इदानीं वाक्यार्थानुभवं तत्फलं देहाद्यभिमानराहित्यं च दर्शयति—

अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थबिल्व-
तुल्यं शरीरमहिनिर्ल्वयनीव वीक्षे ।
एवं च जीवनमिव प्रतिभासमानं
निःश्रेयसोऽधिगमनं च मम प्रसिद्धम् ॥ ५५ ॥

अद्वैतमिति। ऐक्यमित्यर्थः। अहिनिर्ल्वयनीवत् सर्पत्वक् यथा सर्पस्य परित्यक्तायां त्वचि नाभिमानः। तन्निष्ठकण्टकादिबन्धनादिना वा न दुःखादि तथा ब्रह्मात्मैक्यमनुभवतो मम न देहादावभिमानः तद्गत-मानावमानादिना वा न हर्षशोकावित्यर्थः। देहाभिमानराहित्यफल-माह-एवं चेति। देहाभिमानाभावे सति जीवनमनादिसुखदुःखानुभवः न वस्तुतः देहसम्बन्धाभावात् किन्तु जीवनमिव प्रतीतिमात्रं प्रतिभासनं तत्त्वज्ञानमपि न वस्तुतः प्रमातृत्वाभावात् किं तु तदिव प्रतीतिमात्रं निःश्रेयसप्राप्तिरपि न वस्तुतः कालत्रयेपि देहसम्बन्धाभावेन बन्धाभावात् किंतु तदिव प्रतीतिमात्रमिति प्रसिद्धं सिद्धमित्यर्थः। तथा च बद्धो मुक्तो विद्वानित्येत-त्प्रतिभामात्रमित्यर्थः। तथा श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्नवै मुक्त इत्येषा परमार्थते"ति ब्रह्मविद्वचनं च "बन्धमोक्षौ न विद्येते नित्यमुक्तस्य चात्मनः" इति चोपपद्यत इति भावः॥ ५५॥

एवं स्वानुभवं प्रदर्श्याचार्यं महीकरणाय विद्यां प्रशंसति—

अद्वैतबाधकमभून्मम यद् द्वितीय-
मद्वैतमस्य बत बाधकमेव जातम्।
मोहाद् द्वितीयमपबाधकमस्य विद्या-
सामर्थ्यतो द्वयनिबर्हणमद्वितीयम्॥ ५६॥

अद्वैतेति। अस्य द्वैतस्य। ननु कथमद्वैतस्य द्वैतबाध्यत्वं तथा सति द्वैतवदद्वैतमपि मिथ्या स्यात् किंचाद्वैतं द्वैतबाधकमित्येतावता कथं विद्याप्रशंसा तत्राह-मोहादिति। अस्याद्वैतस्य द्वयनिबर्हणं द्वैतनिवर्तकं

विद्यमानमप्यद्वैतं मोहाद् द्वैतबाधितमिव प्रतीयते न तु वस्तुतो बाधितमतो न द्वैतवन्मिथ्यात्वापत्तिः अद्वैतं च विद्यासामर्थ्यादेव द्वैतं बाधते न स्वतः अन्यथा पूर्वमपि द्वैतबाधकत्वप्रसङ्गात्। अतो विद्याप्रशंसाप्यस्तीति भावः ॥ ५६ ॥

ननु विद्यासामर्थ्यात् द्वैतनिवृत्तिरित्येतावता न कश्चिदाचार्यस्योत्कर्षः प्रतीयत इत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामनर्थनिवृत्तिफलकविद्याया आचार्याधीनत्वावगमादाचार्यस्योत्कर्षोऽस्तीत्यभिप्रेत्याह—

आश्चर्यमद्य मम भाति कथं द्वितीयं
नित्ये निरस्तनिखिलाशिवचित्प्रकाशे ।
आसीत्पुरेति किमिमाः श्रुतयो न पूर्वं
येन द्वितीयमभवत्तिमिरप्रसूतम् ॥ ५७ ॥

आश्चर्यमद्येति । अद्य भवत्सङ्गेन द्वैतनिवृत्तिदशायाम्। आश्चर्यमभिनीय दर्शयति कथमित्यादिना । आश्चर्यं द्योतयितुं निरस्तेति। निरस्तं निखिलमशिवं दुःखात्मकमद्वैतं यस्मिन् चित्प्रकाशे स तथोक्तः पुरा भवत्सङ्गात् पुरा निरस्तनिखिलद्वैते मयि पुरा कथमिदं द्वैतमासीदित्येतदद्याश्चर्यं भातीत्यर्थः । अद्येत्यनेनाचार्यसंपर्कस्यान्वय उक्तः पुरेत्यनेन व्यतिरेक उक्तः । ननु तत्त्वमादिश्रुतिश्रवणव्यतिरेकेणैव द्वैतप्रतीतिर्नाचार्यसन्निधिव्यतिरेकेणेत्याशङ्क्य तस्याध्ययनकालमारभ्याहरहर्विद्यमानत्वात् न तद्व्यतिरेकप्रयुक्ता सेत्याह—किमिमा इति । पूर्वं भवत्सङ्गात्पूर्वमिमाः इदानीं विद्याहेतवस्तत्त्वमादिश्रुतयः न किं न श्रुताः किं येन श्रवणाभावेन मायाप्रसूतं द्वैतं भवेत् तादृशं श्रवणं नास्तीति काक्वा सूच्यते ॥ ५७ ॥

अतः सतीष्वपि तासु तावन्मात्रेण द्वैतनिवर्त्तकविद्यानुदयात् श्रीमच्छ्रीपादारविन्दरजःसंपर्के सति तादृशविद्योदयात् श्रीमन्त एवोत्कृष्टा इत्याचार्य्य मही करोति—

त्वत्पादपङ्कजसमाश्रयणं विना मे
सन्नप्यसन्निव परः पुरुषः पुराऽऽसीत् ।
त्वत्पादपद्मयुगलाश्रयणादिदानीं
नासीन्न चास्ति न भविष्यति भेदबुद्धिः ॥ ५८ ॥

त्वत्पादेति । सन् विद्यमानोपि असन् अविद्यमान इव ॥ ५८ ॥

ननु स्वार्थं प्रवृत्तेन मया काकतालीयन्यायेन दैववशोत्पन्नया विद्यया तव संसारो नष्टः अतः कथं मत्संपर्कादेव तव विद्या तत्राह—

यस्मात्कृपापरवशो मम दुश्चिकित्सं
संसाररोगमपनेतुमसि प्रवृत्तः ।
त्वत्पादपङ्कजरजः शिरसा दधान-
स्त्वामाशरीरपतनादहमप्युपासे ॥ ५९ ॥

यस्मात्कृपापरवशइति । दुश्चिकित्सं तत्त्वज्ञानमहाभेषजपानं विना अपरिहार्यमपनेतुं निवर्त्तयितुं स्वार्थं प्रवृत्तस्यातिदुष्करसंसारापसरणपर्यन्तं व्यापारानुपपत्तेः कृपयैव प्रवृत्तोसीत्यर्थः । ततश्च भवत्कृपावशात् कृतकृत्योप्यहं देहपातपर्यन्तं भवच्छ्रीचरणारविन्दसेवापर एवासे। अन्यथा कृतघ्नत्वप्रसङ्गात् "यावदायुस्त्रयो वेद्या वेदान्तो गुरुरीश्वरः । आदौ विद्याप्रसिद्ध्यर्थं कृतघ्नत्वापनुत्तय" इतिस्मृते रित्याह

त्वत्पादेति। अनेनाचार्यसकाशाद्विद्याप्राप्त्यनन्तरं निरुपाधिपरदुःखप्रहाणपरायणगुरुप्रीत्यर्थं तदुपदिष्टार्थानुभवप्रदर्शनं कर्त्तव्यम्। विद्यानन्तरं देहपातपर्यन्तं गुरुसेवा च कर्त्तव्येति सूचितम् ॥ ५६ ॥

एवं "शक्तो गुरोश्चरणयोर्निकटे निवासान्नारायणस्मरणतश्च निरन्तरायः। शारीरकार्थविषयावगतिप्रधानं संक्षेपतः प्रकरणं करवाणि हृष्यन्नि"ति प्रतिज्ञातमर्थं सप्रपञ्चमुपपाद्योपसंहरति—

संक्षेपशारीरकमेवमेत-
त्कृतं परिव्राजकमुक्तिहेतुः।
गुरुप्रसादात्परिलभ्य तत्त्वं
त्रयीशिरस्तत्त्वनिवेदनाय ॥ ६० ॥

संक्षेपशारीरकमिति। 'संक्षेपशारीरकम्' इति ग्रन्थनाम शारीरकार्थस्य संक्षेपतः प्रतिपादकत्वात् संक्षेपशारीरकम् एवं समन्वयादिप्रतिपादनरूपेणाधिकारिणोनेनाव्यवहितमुख्यप्रयोजनं दर्शितं मुख्यत्वद्योतनार्थं परिव्राजकग्रहणम्। अव्यवहितं चाह-त्रयीशिरस्तत्त्वनिवेदनाय-त्रयीशिरोभिस्तात्पर्येण प्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानाय ॥ ६० ॥

ननु ब्रह्मज्ञानाय प्रकरणं कृतमित्यनुपपन्नं पुरुषापराधशतसंकुलतेत्यत्र प्रकरणस्यासंभावनादिनिवृत्तिफलकत्वप्रतिपादनादित्याशङ्क्य पारम्पर्येण तत्फलकत्वमित्येतावतैवोक्तं साक्षात् फलन्त्वसम्भावनानिवृत्तिरेवेत्युपक्रमैकरूप्यं दर्शयति श्रोतृणामस्मिन्नियमेन प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं नान्यशास्त्रे—

अविरलपदपङ्क्तिः पद्मनाभस्य पुण्या
चरणकमलधूलिग्राहिणी भारतीयम्।

घनतरमुपघातं श्रेयसः श्रोतृसंघा-

त्सुरसरिदिव सद्यो मार्ष्टु माङ्गल्यहेतुः ॥ ६१ ॥

अविरलेति । इय प्रकरणात्मिका भारती सुरसरित् गङ्गेव श्रोतृसंघात् घनतरमुपघातं मार्ष्टिवति सम्बन्धः । तस्या विशेषणानि— अविरलेत्यादीनि । अविरलाऽनतिस्फुटा पदपङ्क्तिः पदसमूहो यस्यां सा तथोक्ता गभीरार्थपदवृन्दकेत्यर्थः । जलनिक्षिप्तपदपङ्क्तेरस्पष्टत्वात् सुरसरिदपि अविरलपदपङ्क्तिर्भवति । पुण्या परिशुद्धा दोषनिवर्हण-समर्थेति वा तत्र हेतुः—पद्मनाभस्य चरणकमलधूलिग्राहिणीति । पद्मनाभस्य सत्त्वप्रधानमायाप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य चरणं पदमधिष्ठानं तदेव कमलमानन्दरूपत्वेन कमनीयत्वात्तस्य धूलिः एकदेशः एकदेशत्वं चाखण्डाकारवृत्तिप्रतिफलनात् तं गृह्णातीति तथोक्ता तथा च निर्दुष्ट-परमेश्वरविषयत्वात् भारत्याः पाठमात्रेण दोषनिवर्हणसामर्थ्य-मित्यर्थः । अथवा अनेन भारत्याः पद्मनाभस्य श्रीपादारविन्दे समर्पणं सूचितम् । सुरसरित्पक्षे तु प्रसिद्ध एवार्थः । अत एव माङ्गल्यहेतुः शुभहेतुः उपघातमसम्भावनादिप्रतिबन्धं सुरसरित्पक्षे पापं श्रोतृसंघात् श्रवणा-नुष्ठातृपुरुषसमूहात् सुरसरित्पक्षे गङ्गादिशब्दश्राविसमूहात् मार्ष्टु शुद्धी करोतु निवर्त्तयत्वित्यर्थः । निवर्त्तनस्य फलमाह—श्रेयस इति । मोक्षसाधनात्मज्ञानायेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इदानीमस्य ग्रन्थस्य निपुणगुरुप्रासदमूलत्वेन संप्रदायाधि-गतत्वं द्योतयन्नत्यन्तमादर्त्तव्यत्वं दर्शयति—

श्रीदेवेश्वरपादपङ्कजरजःसंपर्कपूताशयः

सर्वज्ञात्मगिराऽङ्कितो मुनिवरः संक्षेपशारीरकम् ।

चक्रे सज्जनबुद्धिवर्धनमिदं राजन्यवंश्ये नृपे
श्रीमत्यक्षतशासने मनुकुलादित्ये भुवं शासति ॥ ६२ ॥

श्रीदेवेति । कर्तृगौरवादप्यादर्त्तव्यत्वं दर्शयति—सर्वज्ञात्मेति । या गीः तयाङ्कितः लक्षितः सर्वज्ञात्माख्यो मुनिवरो यतिरित्यर्थः । चक्रे कृतवान् । कलौ प्रायशो जनाः अर्थनिर्दुष्टतामपश्यन्तः प्रणेतृगौरवमेव पश्यन्तः चिरंतनमपि ग्रन्थमद्यतनत्वबुद्ध्योपेक्षेरन्निति मत्वा ग्रन्थस्य चिरकालीनत्वज्ञापनाय चिरकालीनराजसम्बन्धमाह—राजन्यवंश्येति । अथवा ग्रन्थस्य प्रसिद्धराजकालीनत्वे प्रदर्शिते प्रसिद्धस्य राज्ञा निपुणविद्वत्कुशलताकुलत्वेनायं ग्रन्थस्तैः परीक्षित एवेति तत्र मन्दानां विश्वासार्थमाह— राजन्येति । अथवा राज्ञोऽत्यन्तकुपितत्वेन तद्यशो वर्द्धनाय तन्नाम ग्रन्थे दर्शयति—राजन्येति । अक्षतशासने अखण्डितप्रतापे मनुकुलादित्य इति नृपनाम ॥ ६१ ॥

इदानीं मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते बहुमङ्गला ग्रन्थाः फलाय भवन्तीति न्यायेन मध्येपि हरिशंकरादिपदग्रहणेन मङ्गलं सिद्धवत्कृत्यान्तेपि विष्णुं नमस्कुरुते—

भुजङ्गमाङ्गशायिने विहङ्गमाङ्गगामिने ।
तुरङ्गमाङ्गभेदिने नमो रथाङ्गधारिणे ॥ ६३ ॥

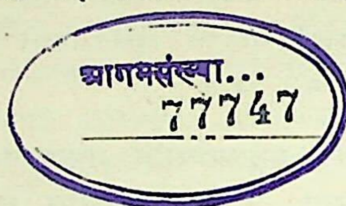
भुजङ्गमेति । शेषभोगशायिने विहङ्गमाङ्गगामिने गरुड़गामिने तुरङ्गमाङ्गभेदिने केशिसंज्ञकासुरहन्त्रे रथाङ्गधारिणे चक्रधारिणे श्रीविष्णवे नमः नमस्कारोस्त्विति ॥ ६३ ॥

यज्जिज्ञासा मुमुक्षोर्हिततमफलदा यस्य चिह्नं विवित्तौ
विश्वाख्यो यः श्रुतीनां श्वसनपवनवद्योनिराम्नायराशेः ।

तात्पर्येण प्रवृत्तिर्यत इदमखिलं ज्योतिषां ज्योतिरात्मा
गृह्णातु श्रीनृसिंहः स तु शुभमशुभं वागृवलि वाङ्मयं मे ।
श्रीमज्जगन्नाथगुरोरनुग्रहः प्रविश्य मां योजयदत्र कर्मणि ।
अतो ग्रहग्रस्तमनुष्यवन्मे प्रवृत्तिरेषेति बुधाः क्षमध्वम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यजगन्नाथाश्रमश्रीचरणचरणपरि-
चरणप्राप्तविद्यनिखिलविद्वज्जनमनोहरश्रीमन्नृसिंहाश्रमश्रीचरण
विरचितायां संक्षेपशारीरकव्याख्यायां तत्त्वबोधिनी
समाख्यायां फलाख्यश्चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं सटीकं संक्षेपशारीरकम् ।

प्रथमाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
तद्‌विषया	तद्विषया	७	१६
ब्रह्मा ब्रह्म स्याद्‌यतो	ब्रह्माब्रह्म स्यादतो	८	१०
स्वरूपसाध्य	स्वरूपस्वाध्य	,,	१२
त्यक्स्वरूपं	प्रत्यक्स्वरूपं	,,	१८
भोक्ता	भोक्तृ	,,	,,
न ब्रह्म	न हि ब्रह्म	६	३
ब्रह्मणो ज्ञाना	ब्रह्मणोऽज्ञाना	१०	१६
विभागो अवास्तव	विभागोऽवास्तव	१३	१७
उद्गिरेयुः	उद्गिरेयुः उद्भावयेयुः	२१	७
यथार्थत्वेना	रयथार्थत्वेना	२५	३
भिप्रेत्य	मित्यभिप्रेत्य	,,	१०
न्यायतः	नान्यतः	३१	३
दस्ति	दस्ति च	३५	३
ज्ञनवादि	ज्ञानवादि	४०	८
परिकल्पित	परिवर्जित	४६	१५
गच्छति	गच्छन्ति	४७	४
ब्राह्मण्यजात	ब्राह्मण्यजाति	४६	३
तत्रायमाक्षेपः	तत्रैवमाक्षेपः	५१	६
वस्तुविन्याधते	वस्तुन्यवाधिते	,,	१८
ऽहंकारेऽऽधारे	ऽहंकारे आधारे	५२	६
हंकारेऽऽधारस्या	हंकारे आधारस्या	५३	१७
रेव वाध्यास	रेवाध्यास	५८	१५
हंकारस्या	हंकारस्याप्य	५६	४
मर्थान्तःकरणा	मर्थादन्तःकरणा	६०	६
आदिपदेन ज्ञाना	आदिपदेनाज्ञाना	६१	४
किंचिदव्यवहित	किंचिद्व्यवहित	,,	१४
तिरिक्तज्ञाना	तिरिक्ताज्ञाना	७०	१६
मोहस्पृश्य	मोहस्य दृश्य	७१	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
मोक्षविरह	मोहविरह	,,	१४
प्रकल्पनयपी	प्रकल्पनमपी	,,	२०
परक्ता	परक्तां	,,	२२
स्वत्मान	स्वात्मान	७२	७
स्वज्ञान	स्वाज्ञान	,,	८
मुमुक्षु पुरुषार्थः	मुमुक्षुपुरुषार्थः	७७	१७
क्रियापुरुषेच्छया	क्रियाः पुरुषेच्छया	८०	१०
निदानज्ञानस्य	निदानाज्ञानस्य	८२	५
वैराग्यसंभवे न	वैराग्यसंभवेन	८४	५
साध्ये तदेकफले	साध्ये पुरुषः परमात्मा तद्विविदिषा तज्ज्ञानेच्छा तन्मात्रसाध्ये तदेकफले	८५	५
ऽ प्रसिद्धः	ऽसिद्धः	,,	५
भोगो नत्वारब्ध	भोगेन प्रारब्ध	,,	१६
परमात्मनः	परात्मनः	९०	१४
त्वात्मान	त्वात्मन	९१	१२
प्रवृत्तिनिवृत्तिषु	प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु	९३	२०
अत्रोच्यते	अस्योच्यते	,,	२२
साधारण	साधारणस्य	,,	२४
प्रापको हेतु	प्रापकौ हेतू	१००	३
पुत्रेषणायाश्च वित्तेषणायाश्च	पुत्रैषणायाश्च वितैषणायाश्च	१०३	६
लोकेषणाया	लोकैषणायाश्च	१०३	७
नित्वृत्त्यो	निवृत्त्यो	१०५	११
नियमत्वप्रसङ्गः	नियममात्रभङ्गप्रसङ्गः	१०८	५
किमैक्ये ।	किमैक्ये	११०	१२
स्वर्गादिरादेणात्म	स्वर्गादिरागिण आत्म	१११	६
नोपालब्ध्यभावः	नोपलब्ध्यभावः	,,	१५
वुद्धिशुद्धि	वुद्धिशुद्धि	,,	१६
पटुहर	पटुतर	,,	२३
करणाशङ्का	करणशङ्का	११२	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
विषये	विषये वा	११४	१६
परोक्ष्य	पारोक्ष्य	,,	२१
पारोक्ष्यापरोक्ष	पारोक्ष्यापरोक्ष्य	११६	२२
जनेन	जनने	११९	१०
सर्वं प्रमाण	सर्वप्रमाण	१२२	२४
ब्रह्मणो विषयत्व	ब्रह्मणोऽविषयत्व	१२३	६
न्यदर्शनात्	न्वयदर्शनात्	१२४	८
सत्येव	सन्त्येव	,,	२०
मानान्तरेण ज्ञात	मानान्तरेणाज्ञात	१२५	३
नहीतु	ग्रहीतु	,,	१२
उपाधि	उपाधिमत्	१३०	१०
स्तटस्थ	तटस्थ	,,	११
वासत्यप्रकाशन	वासत्प्रकाशन	१३२	१
न प्रमेयोऽपि	न्वप्रमेयेऽपि	१३३	४
धीजनसामर्थ्यं	धीजननसामर्थ्यं	१३५	७
निसृतान्तःकरण	निःसृतान्तःकरण	,,	१३
यज्जनयति	यद्यज्जनयति	१३६	१८
तज्ज्ञानं परोक्षमेव	तज्ज्ञानमप्यपरोक्षमेव	१३८	५
तस्यानुपपत्तेः	तस्या अनुपपत्तेः	१४१	१७
भाग्यस्य	भागस्य	१४५	२
दानायनादि	दानयनादि	,,	१८
तद्विशेषतया	तद्विशेष्यतया	१४६	१३
द्विरवत्तदेवता	द्विरवत्त	१४८	११
पुंप्रवृत्तेः	पुंस्प्रवृत्तेः	१५३	३
वाक्यानां	वाक्यं	,,	१३
धात्वर्थविषयः	धात्वर्थविषयः किन्तु	१५६	१८
कृतिसाधनत्व	कृतिसाध्यत्व	१५७	१०
तद्वा	तदा	१६०	७
कायलुसंसर्गिणि	कार्यसंसर्गिणि	१६२	१६
खोलिङ्गादि	खलु लिङ्गादि	,,	१७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
नियमेन	नियमने	१६५	१८
संसृष्टबुद्धिजनने	संसृष्टबुद्धिजनने-तादात्म्य-बुद्धिजनने	१६७	१२
गोचरविषयः	गोचरो विषयः	१७२	१८
प्रयोजनसमाना	प्रयोज्यसमाना	१७३	४
परिर्जनतः	परिवर्जनतः	१७५	१६
लाक्षणिकप्रवृति	लाक्षणिकवृत्ति	,,	२२
तत्त्वंशब्दोभय	तत्त्वंशब्दयोरुभय	१७६	१६
लक्षणयोभय	लक्षणाया उभय	,,	१८
विभागादि	विभागादे	१७७	५
रविध	रविरोध	१७९	८
आदेयांशे	आदेयँशे	१८०	१
आदेयांशइति	आदेयँश इति	,,	५
तच्चन्यं	तज्जन्यं	,,	१८
उभयपदस्य	उभयपदस्था	१८२	२३
प्रथमपठितत्वं च	प्रथमपठितत्वं	१८३	११
विरुद्धमित	विरुद्धमित्याह	१८५	२२
नुपत्ति	नुपपत्ति	१८८	२१
गुणान्यायेन	गुणान्वयेन	१८९	३
नुपपत्तिव्याख्यात	नुपपत्तिर्व्याख्यात	१९२	११
वाक्याभेद	वाक्यभेद	१९४	१४
केवले	केवलेऽपि	१९५	२२
क्वामुख्या	मुख्या	१९९	४
तात्वं	तत्त्व	२००	२४
शेषपदार्थ	अशेषपदार्थ	२०२	८
मखण्डार्थनिष्टं	मखण्डार्थनिष्ठं	२०४	८
वचस्यपलब्ध	वचस्युपलब्ध	२०६	२१
सम्वन्थो	संबन्धो	२०८	४
बुद्धपदवीं	बुद्धिपदवीं	,,	५
कित्वग्वच्छेदकस्य	किंचावच्छेदकस्य	,,	२२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
दृष्टान्त ब्रह्मणादे	दृष्टान्तः ब्राह्मणादे	२१०	३
सिद्धस्त्वात्	सिद्धत्वाद्	,,	५
योषितादौ	योषिदादौ	,,	५
चिन्ननवद्	चिन्तनवद्	,,	६
चितातटस्थं	चित्तातटस्थ्यं	२११	१६
किंच	किं	२१२	१२
लक्ष्ये वा	लक्ष्ये	२१५	२१
संबन्धितया	संबन्धिता	२१६	१
भेदाभेदाद्ध	भेदो भेदाद्ध	२१८	१७
मुपाददानेति	मुपाददाना इति	२२०	२०
पदार्थैकरसो	पदार्थ एकरसो	२२१	११
तात्पर्यस्यै	तात्पर्यार्थस्यै	,,	२४
मनुगच्छन्तं	मनुपगच्छन्तं	२२४	१
वचसामेकार्थे	वचसामर्थे	२२६	६
न हि तयोरिति	नतु तयोरिति	२३३	७
वुभुत्सितमर्थ	वुभुत्सितमर्थं	,,	१८
पृष्टे	पृष्टे तत्—	२३४	१८
बोधकत्वसंभवः	बोधकत्वासंभवः	२३५	१४
प्रकर्षप्रकाशा	प्रकर्षः प्रकाशा	२३६	१७
स्वरूपज्ञानान्तरीय	स्वरूपज्ञाननान्तरीय	२३७	१३
सिद्ध्यत्येव	सिद्ध्यत्येवेति	२३७	१६
वुभुत्सितार्थत्वा	वुभुत्सितत्वा	,,	२३
जातिचन्द्रस्यै	जातिः चन्द्रस्यै	,,	२५
ज्ञाते	ज्ञाते विशेषतोऽज्ञाते	२३८	५
प्रकृष्टस्य प्रकाश	प्रकृष्टप्रकाश	२४०	२२
चन्द्रत्वादनतिरेकेण	चन्द्रत्वाद्व्यतिरेकेण	,,	२३
न च वाच्यत्वज्ञाना	न च चन्द्रपदवाच्यत्वज्ञाना	,,	२४
निमो	नियमो	२४६	६
आत्ममनो	आत्मा मनो	,,	२२
चैतन्यावच्छेदक	चैतन्यावच्छेदकत्व	२४७	१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
त्प्रेक्षितत्वे	त्प्रेक्षितृत्वे	२४६	६
तेनासौ	नासौ	,,	२१
उत्सारयद्भिः	उत्सारयद्भिः अपसारयद्भिः	२५३	१६
आकर्णपंकत्वा	आकार्णपंकत्वा	२५४	१७
स्पष्टमुक्तिफलां	स्पष्टं मुक्तिफलां	२५६	५
दृष्टे	दृष्टं	२६२	५
प्रमाययत्	प्रमापयत्	२६३	२४
सिद्धत्वात्	सिद्धत्वात् तत्	२६४	३
स्वरूपेण सिद्धस्य	स्वरूपेणासिद्धस्य	,,	१६
पदार्थद्वयवादाय	पदार्थद्वयमादाय	२६६	२१
परिगृहीतादेय	परिहृतानादेय	२७०	१४
यन्मूलनाय	यन्मूलोन्मूलनाय	२७२	६
व्यवहारास्पद	व्यवहारातपद	२८०	१५
सवितेप्यादौ	सवितेत्यादौ	२८१	१४
काचिन्न क्षतिः	काचिन्न नः क्षतिः	२८२	१४
प्रमाणसामान्य	प्रमाणसामान्यलक्षण	२८३	८
गृहीतुं	ग्रहीतुं	२८८	४
पस्थितेर्व्युत्पतिः	पस्थिते व्युत्पत्तिः	,,	७
ग्निरर्थ इति	ग्निरर्थ इति गम्यते	२८६	१०
तन्न वेदान्ता	तन्न न वेदान्ता	२६०	८
प्रमाणात्प्रमेय	प्रमाणाद्प्रमेय	,,	२२
निसंदिग्धं	निःसंदिग्धं	२६१	६
नैव	नैवं	२६३	३
अज्ञातवस्तु	अज्ञातं वस्तु	२६५	११
वेदान्तेपु पुनः	वेदान्तेषु न	३००	६
निश्रयसं	निःश्रेयसं	,,	१३
योग्यत्वान्नाति	योग्यत्वात् । न	३०४	२१
दंशम	दंशम	३०६	१८
कित्वज्ञान	किंच ज्ञान	३११	१५
विपपास्य	विषयस्य	,,	२५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
न च श्रुतौ	ननु श्रुतौ	३१४	६
रजसस्तम	रजस्तम	३१५	८
देववदत्त	देवदत्त	३१७	३
संसर्गभाव	संसर्गाभाव	,,	६
तेजोवत्य	तेजस्विन्य	,,	१४
,,	,,	,,	१६
प्रोढा	प्रौढा	,,	१६
जगत्कारणत्वेन	जगत्कारणत्वे	३२१	१६
वदन्ति	प्रवदन्ति	,,	२३
प्रपञ्चपरिमाणो	प्रपञ्चपरिणामो	३२२	१३
मद्भेदः	मतभेदः	३२४	४
प्रमाणिकत्वाद्	प्रामाणिकत्वाद्	३२५	१२
च्छब्दात्तत्तद्बुद्धि	च्छब्दतत्तद्बुद्धि	३२७	४
पशुफलं	पशुः फलं	,,	२३
क्रियातुत्वेहे	क्रियाहेतुत्वे	३३२	७
न प्रति	न न प्रति	३३५	६
सर्वजनान	सर्वजनीन	,,	१७
भावादि तेन	भावात्। एतेन	३३६	२२
रोहादामु	रोहदामु	३४६	७
तद्भ्षण	तद्भूषण	३४८	१२
ततः	ततः प्रवर्तकवाक्यस्य	३४६	२०
व्युत्पत्त्तिर्नि	व्युत्पत्ति नि	३५१	७
समयस्य	सामर्थ्यस्य	३५२	२
पूर्वक्षतेः	पूर्वत्वक्षतेः	,,	२५
फलकारणतया	फलकरणतया	३५४	१३
रन्वयी	रन्वयो	,,	२२
यो	श्रेयो	३६२	१६
चैवमनुमिते	न चैवमनुमिते	३६६	१६
शब्दत्व	शाब्दत्व	३६७	२४
तदायत्ततज्ज्ञान	तदा तत्तज्ज्ञान	३६८	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
पदार्थगोचर	पदार्थागोचर	३७४	१२
शब्दत्व	शाब्दत्व	३७६	२
चान्यत्र	चात्र	,,	११
ग्रहणाथ	ग्रहणार्थं	,,	१३
वर्जिता क्रिय	वर्जितक्रिय	,,	१६
तत्प	तत्पद	३७६	६
परेषां	अत्र परेषां	,,	११
मिदं च	मिदमिति च	३८२	३
पुरुषार्थविषत्व	पुरुषार्थविषयत्व	३८४	८
स्वर्गात्मा	स्वर्गात्मता	,,	१०
भाव्यन्तरा	भाव्यान्तरा	३८५	६
केवलपदात्	केवलात्पदात्	,,	२१
नन्वत्रैव	नन्वन्यत्रैव	३९०	२१
ब्रह्मावगमने	ब्रह्मावगमेन	३९५	१५
करणी	करिणी	४००	८
मात्रस्ततः	मात्रं ततः	४०२	५
करणी	करिणी	,,	१०
नायौगिकत्व	नैयोगिकत्व	४०४	१७
दूषयिष्यनन्येन	दूषयिष्यन्नन्येन	,,	१९
वाची धातु	वाचिधातु	४०५	४
आदिगत्वेन	अदिगतेन	,,	५
पपत्तेः। उक्ततया	पपत्तेरुक्ततया	४०६	२
सिद्धेव पान	सिद्धेवापान	,,	५
तदाक्यं	तद्वाक्यं	४०७	७
यानना	यातना	,,	७
नियोगनियोग	नियोग	,,	१०
निवृत्तियोग	निवृत्तिनियोग	४११	८
वलवदनिष्ठा	वलवदनिष्टा	,,	२०
प्रसक्तेभ्रान्ति	प्रसक्तेर्भ्रान्ति	४१२	१०
ऽर्थोपद्दतः	ऽर्थोपहृतः	४१४	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
द्विशिष्टसाधन	विशिष्टेष्टसाधन	,,	१२
निवृत्तिप्रयोग	निवृत्तिनियोग	४१६	७
भक्षणादिन	भक्षणादिनः	४२२	८
प्रत्यक्ब्रह्म	प्रत्यग् ब्रह्म	४२६	३
दखलं	दखिलं	४३०	५
त्रिकं द्वयं	त्रिकद्वयं	४३२	१
प्यनूद्यत्वं	प्यनूद्यमानत्वं	४३३	७
मनूद्यत्व	मनूद्यमानत्व	,,	१०
यागनिनिष्ठं	यागनिष्ठ	,,	२०
सम्भवं	संभवः	४३५	४
पराणमपि	पराणामपि	,,	६
वेदवचस्ता	वेदवचसस्ता	४३६	१६
संसृष्टार्थ	संसज्यार्थ	४३८	४
रूप्याज्ञानमिति	रूप्यज्ञानमिति	,,	५
अविभिन्नं	अभिन्नं	,,	६
माङ्गिफलेन	मङ्गिफलेन	४३९	१०
ध्ययने दर्शना	ध्ययने ऽदर्शना	४४०	१
क्त्वारभम	क्त्वारम्भ	,,	१७
तस्याध्यान	तस्याधान	,,	१९
नानन्तर्य	आनन्तर्य	४४९	१२
विषयत्वत्कुण्ठी	विषयत्वात्कुण्ठी	४५२	१८
कदेशः श्रेयसो	कदेशश्रेयसो	४५३	१३
वेदान्तैरवान्तर	वेदान्तैरेवावान्तर	४५६	२१
पदार्थावबोध	पदार्थान्वयबोध	४६०	५
पदस्थार्थत	पदस्यार्थत	,,	१८
स्तर्हीति	तर्हीति	४६१	४
परिनिष्ठितनिष्ठं	परिनिष्ठितनिष्ठम्-अभव्यार्थनिष्ठं	,,	५
संवन्धाय	संवन्धार्थे	,,	१७
प्रभाकर	प्राभाकर	४६४	१९
गौरव	कल्पनागौरव	४६९	२२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
वाक्यस्य	वाक्यस्थ	४७१	६
युक्तसंभाविता	युक्तिसंभाविता	,,	१८
निविष्टां	न विघ्नः	४७२	१६
निवर्त्यो	निर्वर्त्यो	४७३	१८
निवर्त्यत्वं	निर्वर्त्यत्वं	,,	,,
निवर्तना	निर्वर्तना	४७५	१२
पादानादिति	पादानमानादिति	,,	१६
निलय	निलयं	४७७	६
ब्रह्मणोहनवच्छिन्न	ब्रह्मणोऽनवच्छिन्न	,,	१६
स्वधाध्याया	स्वाध्याया	४७८	११
करणैकत्वं	कारणैकत्व	४७६	१६
पदार्थान्वय	पदार्थानन्वय	४८०	४
न्नतात्पर्य	नतत्त्तात्पर्य	,,	५
नवयापातः	नन्वयापातः	४८३	४
वगीत	विगीत	४८८	७
पूर्वोक्तं प्रसिद्ध	पूर्वोक्तां प्रसिद्धि	४८६	१३
संकीर्तिते	संकीर्तनं	,,	१८
ष्णोणा	ष्णोरणा	४६२	४
मच्छिन्न	मनच्छिन्न	४६३	५
ताटस्थं	ताटस्थ्यं	४६५	११
स्युपहितस्य	प्युपहितस्य	४६६	५
प्रकाशत्वे	परप्रकाशत्वे	,,	१६
तलः	ततः	,,	१७
दश	हश	,,	२०
यतो	हि यतो	५११	१६
वाक्यस्थ	वाक्यस्य	५१६	१०

४६६ पृष्ठे २२ पङ्क्तौ "रित्यर्थ" इत्यनन्तरं "विशेषणसिद्धौ हि विशिष्टसिद्धिर्भवति न च करणीभूतस्य सोमस्य सिद्धिरन्यतोऽस्ति ततो विशिष्टविधिसामर्थ्यादेव तत्सिद्धिरित्यर्थः" इति त्रुटिः ।

इति प्रथमाध्यायस्य शुद्धिपत्रम् ।

द्वितीयाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
प्रत्यक्षादिबाधकमुक्त्वा	प्रत्यक्षादिबाधमुक्त्वा	५२२	१८
ज्ञानयो	नानयो	५२३	१३
अयं	अयं तु	,,	१७
प्रमाण्यं	प्रामाण्यं	५२५	४
बाधकत्वं मित्या	बाधकत्वमित्या	,,	६
विद्वदपसद	विद्वदपसदः	५२६	१७
तद्गोचर	तदगोचर	,,	२३
प्रमाणबाधित	प्रमाणाबाधित	५२७	६
,,	,,	,,	,,
घटदे	घटादे	,,	२२
वस्तुतत्वानवच्छिन्न	वस्तुतत्त्वस्यानवच्छिन्न	५३०	६
समानगुण	समानगुणवद्	,,	२०
सहकृद्बुद्धे	सहकृतबुद्धे	५३१	१५
विषयत्वप्रयोजकत्वादि	विषयत्वमप्रयोजकत्वादि	५३३	१७
जनकत्वेन च	जनकत्वेन	५३४	२३
फलितत्वा	फलित्वा	५३५	४
विलक्षत्वा	विलक्षणत्वा	५३६	१७
धरावाहिक	धारावाहिक	,,	१९
कदापि	कदाचित्	५३८	१३
मानवृत्ते	मानप्रवृत्ते	५३९	३
व्यवहारिकत्व	व्यावहारिकत्व	५४०	१२
प्रमाण्याभावेन	प्रामाण्याभावेन	५४१	४
सत्यामिथ्या	सत्यमिथ्या	,,	६
लिङ्कविपरिणामेन	लिङ्गविपरिणामेन	,,	२०
स्वाप्नाद्विशेषः	स्वप्नाद्विशेषः	५४२	२०
नैव तमनुतिष्ठेत्	तमनुतिष्ठेत्	५४३	४
विदारिणपटुः	विदारणपटुः	,,	२३
स्वप्रकाशस्थ	स्वप्रकाशकूटस्थ	५४६	२४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
दोषजन्यत्वो	दोषजन्यत्वे	५४९	१५
प्रत्यभिज्ञाविषयं	प्रत्यभिज्ञाविषयः	५५०	१
विज्ञान ? ततौ	विज्ञानसंततौ	,,	४
प्रमात्रादिभेदा	प्रमात्रादिभेदाभेदा	५५१	६
प्रतीतिकत्व	प्रातीतिकत्व	,,	२०
तत्त्वमादिवाक्यं	तत्त्वमस्यादिवाक्यं	५५३	१४
व्यवहारिकत्व	व्यावहारिकत्व	५५४	१२
दर्शनाः	दर्शना-	५५५	१०
यस्याम्	यस्य तम्	,,	१६
नित्यबोधेनानासिद्धि	नित्यबोधेनानादिसिद्ध	५६०	
विरोधिस्वभावात्	विरोधिस्वभावत्वात्	,,	१७
निर्त्यनानात्वान्ना	निवर्त्यमानत्वान्ना	५६०	२१
तेन	तेन परिपीडितं	५६१	८
प्रत्यक्तत्त्वं	प्रत्यक्तत्त्वं तदेव च घटादीनां तत्त्वं	५६५	१
घटादिप्रमाण्यस्य	घटादिप्रामाण्यस्य	५६६	४
जैमितिः	जैमिनिः	५६८	६
दूरप्रसरित	दूरप्रसारित	५७१	१
अहे	अर्हे	५७२	२२
प्रत्यक्षादे	न प्रत्यक्षादे	५७३	१५
दुर्निरूपत्वाभावत्त-	दुर्निरूपत्वाभावात्त-	५७४	१६
तत्त्वावेदन	तत्त्ववेदन	५७५	२०
परार्थसत्त्वा	परमार्थसत्त्वा	५७२	२३
तर्ह्यानेन	तद्धानेन	५७६	२४
दरप्रमायाः	दपरप्रमायाः	५८०	१४
भ्युगम	भ्युपगम	५८२	१८
विरोधनुत्येति	विरोधनुत्या इति	५८२	२०
कर्मोप्रसना	कर्मोपासना	५८३	११
आरम्भणाद्यधिकरणे	आरम्भणाद्यधिकरणे	५८३	२१
परिणाति	परिणति	५८४	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
शङ्कयायां	शङ्कायां	५८७	७
नुपन्नत्वा	नुपपन्नत्वा	५६०	७
किंचिद्भिना	कंचिद्भिना	५६०	१६
पूर्वक्षणस्थायित्व	पूर्वक्षणावस्थायित्व	५६१	६
स्थायित्या	स्थायित्वा	,,	१०
तस्यापि	तस्यापि	,,	१५
द्रव्यवदिदं	द्रव्यवदिदं परिदृश्यमानं	५६२	१२
परिमाणु	परमाणु	५६६	७
सप्रपञ्चमिति	सप्रपञ्चमिति ब्रह्मणि	६००	८
सप्रपञ्च	सप्रपञ्चत्व	६०१	५
जीवाः	जीवाः तत्र च	६०३	२
दृष्टिविलया	दृष्टिविलया	,,	७
भ्यासादशाया	भ्यासदशायां	६०५	६
एता दृष्ट्यो	एता दृष्ट्यो	६०६	१७
मुमुक्ष्वैकत्वा	मुमुक्ष्वेकत्वा	६०७	६
अयमपेक्ष्य	त्रयमपेक्ष्य	६०६	१४
कन्योद्वहन न्यापातः	कन्योद्वहनन्यायापातः	६११	२१
शब्दः	शब्दाः	६१२	७
व्यावहारिकप्रामाण्यं	व्यावहारिकप्रामाण्यं च	६१३	५
बाधान्न	बाधाभावान्न	६१३	६
प्रमाणदोषजन्य	प्रमाणदोषाजन्य	६१३	१०
सत्यं घटादिजनकस्य	सत्यघटादिजनकस्य	६१४	११
त्याशङ्क्य	त्याशङ्कां	६१६	६
प्रतियते	प्रतीयते	६२१	१८
विनाऽपि	विना च	६२८	२
कल्प्यते	कल्पते	,,	३
शौल्क्येन	शौल्क्ये न	६३०	१३
तद्ग्रहण	तद्ग्रहण	,,	१४
प्रकाट्य	प्राकट्य	६३३	६
विनाशत्व	विनाश्यत्व	६३५	२२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
चाद्वितीयावेदक	चाद्वितीयत्वावेदक	६३६	१७
मुन्मृद्ग	मुन्मृद्ग	६३७	११
पूर्वोत्पन्नसंजात	पूर्वोत्पन्नमसंजात	,,	१५
सर्वमानीय	सर्वमत्रानीय	६३८	६
विधिः	विधिः कर्मैव विधिः	,,	१६
शङ्कयायां	शङ्कायां	६४२	७
त्ववधानेन	त्वव्यवधानेन	६४५	८
निर्वर्तयत्येव	निवर्तयत्येव	६४६	२२
भस्करः	भास्करः	६४७	२
गणाः ग्रहगणाः	गणः ग्रहगणः	,,	४
महाशास्त्र	महाशस्त्र	६४८	८
प्रसिद्धस्य	प्रसिद्धस्य हि	,,	१८
हेतुत्वेनोक्तेः	हेतुत्वोक्तेः	६५१	१७
शङ्क्यं	शक्यं	६५३	१६
मुक्ताव्यवस्था	मुक्तव्यवस्था	६५४	१०
वेदने	वेदना ने	,,	१५
तत्र चान्तः	तत्रान्तः	६५५	४
करणावच्छिन्नस्य	करणावच्छिन्नस्यवा	,,	५
रभ्यु	रप्यभ्यु	,,	८
एकस्मिन्नपि	एकस्मिन्नपि जन्मनि	,,	२४
शरीरस्थ	शरीरस्य	६५६	११
मुक्त्यपादनस्य	मुक्त्यापादनस्य	६५७	६
मुक्त इति	मुक्ता इति	,,	१६
तेषाममुक्त	तेषां मुक्त	,,	२०
शिष्यतदु	शिष्यस्य तदु	,,	२४
परिकल्पितस्य	कल्पितस्य	६५७	३
कश्चि	कांचि	,,	६
मुक्तामुक्ताभेद	मुक्तामुक्तभेद	६६०	१६
जग्राद्वो	जाग्रद्वो	६६१	११
प्रप्रीतिः	प्रतीतिः	,,	११

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
निश्रेयसं	निःश्रेयसं	६६३	१२
चाब्रह्मऽज्ञान	च ब्रह्माज्ञान	६६४	२
सत्या	सत्या मिथ्या	६६६	२४
वागुरा	वागुरा सा	६६७	८
नानुमाना	अनुमाना	६७०	१३
प्रमाणिक	प्रामाणिक	,,	१४
सभाषिष्टा:	भाषिष्टा:	३७१	४
ब्रह्मणोप्यस्ति	ब्रह्मणोस्यास्ति	६७२	४
सर्पादिर्मुख्य	सर्पादिप्रख्य	६७३	५
प्रमाणागम्यत्वे	प्रमाणगम्यत्वे	,,	१२
क्षिप्तं अस्त	अस्तं क्षिप्त	६७५	३
प्रवेशित	प्रवेशितम्	,,	३
निर्द्धार	निर्द्वार	,,	७
ममभासत	मवभासत	६७७	१३
जीवाश्रयत्व	जीवाश्रयत्वपर	६७८	२
नुभवविरोधेन	नुभवानुरोधेन	,,	२०
रहितमेव	रहितमेव कुतः	६८२	१४
तत्तन्निष्ठ	त्तन्निष्ठ	६८४	१२
नियामकस्त्येव	नियामकमस्त्येव	,,	१३
दोपा	दोषा	६८६	१४
तमसा	तामसा	६८७	१४
वहुश्रुत	वहुश्रुत	६८८	३
मण्डनचः	मण्डनवचः	,,	११
कारण	करण	,,	१६
कारण	करण	६८९	३
द्ध्याष्य	द्धाष्य	६९०	२०
मेवास्मदुक्त	मेवमस्मदुक्त	,,	२
तद्वद्धता	तद्धत्ता	६९१	१०
संविदज्ञानश्रय	संविदनाश्रय	६९५	१८
निरावरण	निरावरणत्वे	६९६	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
मनुपन्यस्य	मुपन्यस्य	७०२	१३
तदन्तरमपि	तदन्तरपि	७०५	१८
कल्प्येने	कल्प्यते	७०७	१२
माज्ञानस्यै	मज्ञानस्यै	७०८	१५
दर्पणस्थ	दर्पणस्थं	७१२	५
प्रत्यङ्मुख	प्रत्यङ्मुखत्व	,,	१०
तज्ञप्तौ	तज्ज्ञाप्तौ	,,	२३
ह्रासा	ह्रासा	७१५	१२
ह्रासा	ह्रासा	,,	१६
बिम्बभ्रमे	प्रतिबिम्बभ्रमे	७१७	६
स्यान्न	बाधः स्यान्न	,,	२४
तत्र	तन्न	७१९	५
स्वभाववत्त्वात्	स्वभावत्वात्	,,	२१
तमोनिवृत्ति	तमोनिवृत्तिः	७२०	८
प्रतिफलकं	प्रतिफलितं	,,	२०
ऽद्वितीयत्वाकारेणा	ऽद्वितीयत्वाद्याकारेणा	७२३	१९
ज्ञानविरोधि	ज्ञानाविरोधि	७२५	१
अत्रानावृत	अज्ञानावृत	७२६	१९
प्रतीतेर्घटादौ	प्रतीते घटादौ	,,	२२
प्रकाश एव	प्रकाशत एव	७२७	१४
मुक्तोज्ञान-	मुक्तो ज्ञान-	७२८	८
अपश्यद्दि	पश्यन्ति	७२९	५
यावत्त	तावत्त	,,	१२
निजस्वरूपभूतं	निजं स्वरूपभूतं	७३४	२०
परदर्शना	पटदर्शना	७३५	२
विवक्षितं	विवक्षितं किं	७३६	१६
स्वरर्णान्यतर	स्वरवर्णान्यतर	७३८	१९
स्रान्तं	भ्रान्तं	७४१	६
ब्राह्मण	ब्रह्मण	७४३	११
गुर्वादिकारण	गुर्वादिदेहकारण	,,	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
ततो	सतो	,,	२६
तस्या	तस्मा	७४४	१५
प्रतिद्वन्द्वत्व	प्रतिद्वन्द्वित्व	७४७	२३
संन्यस्यत्वात्	संन्यस्तत्वात्	७४६	२१
चांशशत्रय	चांशत्रय	७५०	१

इति द्वितीयाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

द्वितीयाध्याये त्रुटयः ।

५२६ पृष्ठे २४ पङ्क्तौ 'कार्यविशेषस्य' इत्यनन्तरं "नाद्यः धात्वर्थकार्यस्य मानान्तरयोग्यत्वात् कार्यविशेषस्येति" इति त्रुटिः ।

२२८ पृष्ठे १२ पङ्क्तौ "इहेत्यस्य" इत्यनन्तरं "प्रतीचीत्यत्र संबन्धः वेदान्तवाक्यमुखतः वेदान्तवाक्यात्" इति त्रुटिः ।

५३६ पृ० ३ प० "परस्परं" इत्यनन्तरं "प्रति विभागवतीः परस्परं भेदवतीः" इति त्रुटिः ।

५५४ पृ० ७ प० "स्वप्नपदार्थस्य" इत्यनन्तरं "बाधः सविलासाविद्यालक्षणनिवृत्तिलक्षणबाधस्य" इति त्रुटिः ।

५६० पृ० १३ प० "वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्यैव" इत्यस्य स्थाने "वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वेऽपि चैतन्यस्यैव" इति पाठः ।

५६८ पृ० १८ प० "रापातत" इत्यनन्तरम् "उपरिप्लवविचारणे आपातत एव समं विद्यादिति संबन्धः संप्रयोगजन्यत्वस्य उभयत्रापि तुल्यत्वात् प्रत्यक्षलक्षणं द्विविधप्रत्यक्षेऽपि आपातत" इतित्रुटिः ।

५७२ पृ० १० प० "नियमयति" इत्यनन्तरं "द्रष्टव्यादिविधिः स्वात्मानं नियोगपरत्वेन न नियमयति" इति त्रुटिः ।

६०१ पृ० १३ प० "कारणं तां विना" इत्यनन्तरं "वस्तुतः" इत्यारभ्य १५ पङ्क्तौ "कारणं तां विना" इत्यन्तः पाठो निस्सारणीयः।

६७७ पृ० १९ प० "चैतन्याभाससंबद्धं" इत्यनन्तरम् "अज्ञानाश्रय चैतन्यस्यैवाज्ञानप्रतिफलनद्वारा बुद्धौ प्रतिफलनात् बुद्धिस्थाभासनिष्ठत्वोक्तिः यथाज्ञानमन्तः करणगतचैतन्याभास संबद्धम्" इति त्रुटिः ।

७४१ पृ० २१ प० "चासत एव" इत्यनन्तरं "प्रमितिजनकत्वं तैरङ्गीकृतम् । अस्मन्मते तु" इति त्रुटिः ।

७४९ पृ० १६ प० "तत्फलीभूतहिंसाया" इत्यारभ्य १८ पङ्क्तौ "प्रवर्तकं न भवति" इत्यन्तः पाठो निस्सारणीयः ।

तृतीयाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
शाखान्य	अन्यशाखा	७५६	१३
ऽधपतः	ऽधःपातः	७५६	२५
धारयता	धारयतो	७५७	५
प्रततरं	प्रतरं	७५८	५
समागमने	समागमेन	७५९	६
भवतीति	भवतीति भावः	७६१	११
स्वाज्ञानमस्याः	स्वज्ञानमस्याः	७६२	१९
नास्त्यन्त	नात्यन्त	७६५	२
तनो	तयो	,,	१५
तता	ततो	,,	२०
त्यवत्य	त्यवगत्य	७६६	१३
तमस्सततश्च	तमसस्ततश्च	७६८	१४
स्त्विवयर्थः	स्त्विवत्यर्थः	७६९	२०
पुर्युष्ट	पुर्यष्ट	,,	२१
प्रज्ञयाः	प्रज्ञयोः	७७१	१५
सहबुद्धि	सह बुद्धि	७७३	९
पर्युष्ट	पुर्यष्ट	,,	१८
तदयागात्	तदयोगात्	७७५	५
चेत्	चेत् न	,,	१२
संसारमुक्ति	संसारविमुक्ति	७७६	२२
नभ उपमः	नभोपमः	७७९	१५
तस्यानातीतत्वात्	तस्यानीतत्वात्	,,	१७
घटाद्य	घटा	,,	२०
द्वार	द्वर	७८०	२
विश्वात्मा	विभ्वात्मा	७८१	२०
संयोगाद्यनु	संयोगानु	७८३	१
धर्माध्यासमाह	धर्म्यध्यासमाह	७८६	१८
आत्मासमानः	आत्मा समानः	७८८	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
प्राज्ञो	प्राज्ञः	७९२	१३
प्रयुक्त	प्रयुक्तं	७९९	१९
वैराग्यजननहेतु	वैराग्यजनने हेतु	८००	२३
प्रमिति	तत्प्रमिति	८०५	१
पञ्च	पञ्च तत्र	८०६	२०
अन्तर	आन्तर	८०७	८
मार्तण्डमाण्डल	मार्ताण्डमण्डल	८०८	२३
सिद्ध	सिद्धे	८१३	६
विशति	विंशति	८१५	२४
केवलत्वमपि	केवलत्वयि	८१८	११
मायापरस्या	मायापदस्या	८२४	५
कारणमात्रा	कारणमात्र	,,	६
वृद्धादीनां	वृद्धानां	,,	१७
पादानस्य	पादानत्वस्य	८२८	१६
रूढस्य	रूढस्य	८३२	१४
भेदन	भेदेन	८३३	७
हस्ताद्यारोप	हस्त्याद्यारोप	८३४	७
ब्रह्मण	ब्राह्मण	८३६	१६
हस्ताद्य	हस्त्याद्यन्य	८३७	१४
स्वप्नदृढ	स्वप्नदृङ्	८३८	१५
निवृत्तिर	निवृत्तिर्माया	८४१	६
स्वप्नदृष्ट्या	स्वप्नदृष्ट्याप्या	८४६	८
कानुभव	कानुभवः	८५२	१०
तद्व्यतिरेकेण	तद्व्यतिरेकेण	८५६	३
तावनुभूति	तवानुभूति	८६३	२२
घटानिरूपणा	घटनिरूपणा	८८१	८
यन्ती	प्रतिपादयन्ती	८८५	५
शार्य	शौर्य	,,	११
श्रौत्रं	श्रौतं	८८७	१६
विद्यया	विधया	८८८	२०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
दारण्य	दारण्यक	८८६	१४
कारणा	करणा	८६५	१३
कारणाना	करणाना	,,	,,
निकरणपूर्वक	निराकरण	८६६	१५
विनेतरं	विनेतरत्	८६८	१८
प्रकाशत्वा	प्रकाशत्व	८६६	११
सादित्य	साहित्य	६०३	४
छिन्नकरार्पितं	छिन्नं करार्पितं	,,	१५
करणा	कारणा	६०४	१६
कारणस्य	करणस्य	,,	२०
संवन्धस्यैव	संवद्धस्यैव	६०५	१५
गुणत्वयो	गुणवत्त्वयो	६०८	१२
हेतुः	हेतु–	६१५	३
गुण	गण	,,	१६
कार्या	कार्य	६१७	४
ब्रह्मानन्दी	ब्रह्मनन्दी	६१८	६
कुर्वत्कारण	अकुर्वत्कारण	६२२	११
चैतन्यं च च	चैतन्यं च	६२५	१६
चिच्चैत्ययो	चिच्चेत्ययो	६२८	१५
ब्रह्मात्मैक	ब्रह्मात्मैक्य	६३७	७
स्वत एवा	स्वतस्त्वा	६४०	६
विषयेऽन्तमेव	विशयेऽन्त्यमेव	६४४	८
शरीरसर्वज्ञाद्य	ऽशरीरसर्वज्ञा	६५०	१७
कर्तृविषयज्ञान	कर्तृविषयकज्ञान	६५१	७
स्वरूपोत्पत्तौ	अदृष्टस्वरूपोत्पत्तौ	६५३	२०
दृष्टवैचित्र्य	ऽदृष्टवैचित्र्य	६५५	२६
स्वादृष्टाकृदृष्ट	स्वादृष्टाकृष्ट	६५६	१६
दोषभावा	दोषाभावा	६५८	४
वाक्यस्यातिरिक्त	वाक्यातिरिक्त	६६७	६
नपेक्षितः	नपेक्षतः	६७६	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
न्तः कारण	न्तः करण	९७८	१८
भासविशिष्टे	भासविशिष्टं	९७९	१७
लोकसिद्धंविशेषा	लोकसिद्धविशेषा	९८२	४
विचारेण	विचारेणापि	९९६	१९
धर्मिविशिष्ट	धर्मविशिष्ट	९९८	१७
वेत्स्यति	वेत्स्यसि	१००१	६
देतद्दश	देताद्दश	१००२	१
भगवन्नि	भगवान्नि	१०१३	११
साधनेना	साधनत्वेना	१०१६	१७
निवहण	निवर्हण	१०१८	१०
निवहण	निवर्हण	,,	११
विवेकिन	विवेकिना	,,	२३
नियुज्य	नियुज्यमानः	१०३०	११
ऽपरिगृहः	ऽपरिग्रहः	,,	१३
प्राप्तविद्या	प्राप्तविद्य	१०३२	२०

८२४ पृ० १७ पङ्क्तौ "हि न" इत्यारम्य १८ पङ्क्तौ "मान्त्रिकत्वादिना" इत्यन्तः पाठो निस्सारणीयः।

९९९ पृष्ठे १० पङ्क्त्यनन्तरम्—

बुद्ध्वा तत्त्वंपदार्थावनुभवविषयं कर्तुकामस्तदैक्यं
वाक्याद्वाक्यार्थनिष्ठाच्छ्रुतिशिरसि गतादञ्जसा तत्त्वमादेः॥
तच्छेषापन्नमस्मिञ्छ्रुतिशिरसि वचोजातमन्यद्यदस्ति
तस्येयत्तावुभुत्साकुलितनिजमतिः पृच्छतिस्मैष भूयः॥ ३९० ॥

इति तृतीयाध्यायशुद्धिपत्रम्।

चतुर्थाध्यायशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
तद्भावे	तज्ज्ञाने	१०३८	८
मविमुक्त्या	मपि मुक्त्या	,,	१४
तुल्यायव्यत्वेन	तुल्यायव्ययत्वेन	१०४३	१७
एवमेव वेदेह	एवमपि विदेह	,,	२१
तत्त्वेऽन्ताभावे	तत्त्वेऽत्यन्ताभावे	१०४६	२
सति	असति	,,	२०
स्वभावा	स्वाभाव्या	१०४९	५
स्थायिनस्तथात्वा	स्थायिनस्तस्य तथात्वा	१०५०	९
नाशपदस्या	नाशपदस्याप्य	१०५९	१७
चोदितः	वोदितः	१०६०	२०
तत्संप्रयोग	सत्संप्रयोग	१०६३	१
प्रतिबन्धश्च	प्रतिबन्धकश्च	१०७२	८
व्यवधानेन च	व्यवधानेन	,,	१७
हेतुलेशः	हेतुलेशम्	१०७३	९

इति चतुर्थाध्यायशुद्धिपत्रम् ।